

EL PARADÍS INDICIBLE

La representació de Montserrat a l'edat moderna

Francesc Roma i Casanovas

Índex

| | |
|---|------|
| - Preàmbul | Pàg. |
| Primera part | |
| - Mediança, ecosimbologia i trajectivitat | Pàg. |
| - “...no obstant la proximitat de les muntanyes” | Pàg. |
| - La muntanya entre ciència, bellesa i utilitat | Pàg. |
| Segona part | |
| - Les descripcions escrites de Montserrat (els models) | Pàg. |
| - Les descripcions escrites de Montserrat (les còpies) | Pàg. |
| - Les descripcions de Montserrat a la llum de la raó | Pàg. |
| - Montserrat en la cartografia moderna | Pàg. |
| Tercera part | |
| - Sobre el concepte de meravella | Pàg. |
| - El Montserrat meravellós | Pàg. |
| - El desconeixement de la part occidental de Montserrat i la <i>invenció</i> del Cavall Bernat | Pàg. |
| - Mesurant per l’anomenada | Pàg. |
| - L’horror muntanyenc | Pàg. |
| - La bellesa de les muntanyes | Pàg. |
| - La representació de Montserrat: els models | Pàg. |
| - Una ciutat emmurallada | Pàg. |
| - El paradís com a model paisatgístic | Pàg. |
| Quarta part | |
| - Conclusions | Pàg. |
| - Bibliografia bàsica | Pàg. |
| - Obres de referència | Pàg. |
| - Biblioteques consultades | Pàg. |
| - Il·lustracions | Pàg. |

Abreviatures

| | |
|-------|---|
| ACEC: | Associació Catalanista d'Excursions Científiques |
| AEC: | Associació d'Excursions Catalana |
| AHCB: | Arxiu Històric Ciutat de Barcelona (ca l'Ardiaca) |
| BAEC: | Butlletí de l'Associació d'Excursions Catalana |
| BNM: | Biblioteca Nacional (Madrid) |
| BNP: | Bibliothèque Nationale (París) |
| SCG: | Societat Catalana de Geografia |
| SD: | Sense dades |
| SP: | Sense paginar |

Preàmbul

Aquest llibre és el resultat d'una recerca duta a terme en el marc universitari: l'any 1999 va ser presentat a la Universitat Autònoma de Barcelona com a memòria de recerca dins del Programa de Doctorat en Geografia Humana. L'original, amb les notes a peu de pàgina i annexos que el completen, ha estat dipositat en la seva Biblioteca d'Humanitats. Més tard, amb motiu d'un col·loqui a Cerisy (Normandia), vàrem poder parlar amb Gérard Debarbieux, professor a la Universitat de Grenoble i estudiós del tema muntanyenc. Va ser ell qui ens va mostrar l'interès de la nostra recerca en el context global, perquè a Montserrat va succeir allò que no havíem vist encara en altres llocs. En el nostre massís de cent cims, es va produir la primera irrupció d'un sentiment d'estima per la muntanya del cas català. Si bé és cert que aquest procés presenta un gran retràs a casa nostra, la importància dels resultats de la recerca montserratina estava en què aquest interès pel medi natural s'havia gestat i havia estat detectat per primer cop dins del món eclesiàstic.

Moltes vegades s'ha cregut que el món religiós era un obstacle per a la percepció en termes estètics de la natura i que això encara va ser més important dins del món catòlic. El menyspreu del món que el catolicisme va propugnar durant l'edat mitjana i el període modern haurien impossibilitat l'estima pel món natural. Avui dia sabem que aquesta relació amb el medi natural ha pres diferents formes i que preguntar-nos només pel paisatge és una aproximació força insuficient.

La recerca que hem fet permet demostrar que la primera representació estètica del món muntanyenc català va tenir com a escenari Montserrat i que va ser el resultat de la mirada de personatges vinculats al món eclesiàstic. I és precisament això el que fa del nostre cas una cosa possiblement única en el món, o, si més no, molt avançada al seu temps. Avançant una de les nostres conclusions, hem de dir que aquesta recerca ens permet entendre una part important del vincle històricament establert entre l'Església catalana i el món excursionista.

Per dur a terme aquesta recerca s'ha pres un partit epistemològic molt clar i ens creiem en la necessitat de qualificar el nostre exercici com una geografia cultural que pretén acostar-se a la representació del medi ambient.

Des d'aquest punt de vista, la història dels fets geogràfics no pot ser només una història dels fets físics, sinó que també ha d'incloure un repàs a la seva representació perquè les mateixes realitats físiques esdevenen "altres" segons la mirada dels humans. Aquest procés és molt clar en el cas de Montserrat, on trobem allò que en altres llocs no veiem tan clar. Montserrat -potser per la seva forma especial- ha actuat com un polaritzador de representacions muntanyenques. Va ser -ja ho veurem- una muntanya diferent, bella quan les altres tan sols produïen horror. És així que, estudiant la seva representació, podrem entendre alguns passatges més excepcionals que revelen representacions que són aplicades a altres indrets muntanyencs del país i als quals ens és més difícil apropar-nos.

En tot el que tractarem en aquesta recerca trobarem les petjades d'allò que en podem dir el procés de desencantament o de dessacralització del món. Quan Montserrat va començar a ser considerada una muntanya, i no només un monestir, va ser una muntanya "sacra", construïda a partir d'imatges de llocs sagrats; però, amb el pas del temps, la modernitat la va fer esdevenir un paisatge. Llavors, quan Montserrat va ser alguna cosa més que un lloc religiós, el medi ambient que envoltava el monestir va necessitar unes vestidures per fer-se present a la societat. Calia vestir allò que abans era ignorat o menystingut; calia trobar-li alguna cosa "bella" *prêt à porter*. Buscant en el bagul del passat varen sortir algunes imatges que més o menys varen cobrir l'expedient. Ara bé, aquestes imatges eren triades i remenades per unes persones concretes, amb noms, cognoms, càrrecs, situacions socials i interessos específics.

Els productors de les representacions que anem a estudiar foren els membres d'un grup

social que no necessàriament havia de ser homogeni, però que tenia en comú el fet que es podien comunicar entre ells, fins i tot quan els separaven segles, a través del llenguatge escrit. Escriure fou un fet revolucionari; a través dels caràcters manuscrits o impresos les idees podien córrer d'una manera més fidel a través del temps. Els autors que anem a tractar coneixien l'escriptura i la valoraven d'una manera extraordinària: per a ells l'opinió escrita d'un "clàssic" passava per damunt de qualsevol contrast amb la realitat. Aquesta gent era capaç d'escriure monografies o de fer mapes sense haver visitat mai el lloc que pretenien representar. Això feia que alguns temes sorgissin en un moment i perduessin durant períodes extraordinàriament dilatats; en canvi, n'hi havia d'altres que mai no eren tractats. A voltes, aquest fet encara avui dia ens sorprèn, però quantes vegades no ens han demanat un estudi sobre un lloc i no hem fet altra cosa que recórrer a les nostres biblioteques? Exactament això era el que feien els nostres autors. Tots ells eren membres d'una élite cultural que es llegia i rellegia ella mateixa.

En aquesta obra farem un repàs a les imatges de la gent instruïda: militars, clergues, nobles, "funcionaris"... Aquestes imatges, per un procés d'imitació i de popularització, podrien ser les que varen arribar, més o menys alterades, segles més tard, a les masses populars. Però en aquell moment, els grups socials més humils, que difícilment sabien llegir, tenien una altra imatge dels mateixos llocs, una imatge que se'ns fa més difícilment accessible. Pensem especialment en el fet que el Canigó i Montserrat (segur que passava el mateix en altres llocs) tenien una sèrie de topònims que apareixen en els documents notariais i que, per contra, els membres de l'élite semblen ignorar fins, com a mínim, al segle XVIII. Pensem en el cas del Cavall Bernat, que no apareix citat en documents públics fins a mitjan segle XVII, tot i que ja se l'utilitzés a l'edat mitjana per tenir fites clares on partir les propietats dels habitants de la rodalia. Seguint les darreres tendències geogràfiques, hauríem pogut parlar d'un "invent" del Cavall Bernat –fet que no esbiaixaria del tot la nostra recerca, però que no està exempt de problemes. El principal problema d'un "invent" del Cavall Bernat al segle XVIII era que llavors aquelles tradicions folklòriques, que se suposava que eren tan antigues fins al punt de perdurar, com algú ha dit, durant centúries i mil·lennis, esdevenien de cop extraordinàriament modernes. Podria semblar una oposició entre la paraula del folklorista i la de l'historiador, però mirat amb atenció, hem vist clarament que es tracta de dues imatges geogràfiques coetànies que funcionaven per a grups socials diferents. Repetim que aquesta recerca només s'interessa per la mirada de l'élite cultural, encara que volem fer constar que això no implica oblidar les classes populars.

Primera part

Mediança, ecosimbologia i trajectivitat

En aquesta recerca partim de la premissa que els elements geogràfics es replantegen contínuament des de la nostra experiència cultural i que el paisatge, en ser la mediació vital entre la humanitat i el medi ambient, sempre és construït històricament. També acceptem que aquesta construcció històrica del paisatge pot ser entesa en dos sentits, un de material i un altre de fenomenològic. Per una via entrariem en el que alguns autors han anomenat una arqueologia del paisatge i per l'altra, en el que podríem dir-ne una arqueologia del saber.

Ara bé, per fer un pas endavant i dur el nostre objecte d'estudi cap a la geografia cultural, hem de distingir el paisatge del que els autors anglesos en diuen *environment* i els francesos *environnement*, és a dir, el medi ambient o entorn. Aquest està format per objectes que es troben en el món, com ara turons, valls, arbres, camps, edificis, etc. En canvi, des del nostre punt de vista, un paisatge és un *model culturalment produït de com l'entorn s'hauria de mirar*. No és un tipus de medi, sinó un arranjamnt determinat dels turons, dels arbres, de les ciutats, de les cases, etc. i aquest arranjamnt pot passar per l'acció física de convertir el medi natural en paisatge (com ho fa el que els urbanistes i arquitectes anomenen paisatgisme o com ho fa, també, el *land-art*) o no passar-hi. Els entorns esdevenen paisatges a mida que la gent els transforma físicament o els interpreta a la llum d'un model, una imatge mental o representació històricament específics. Així, el paisatge esdevé una de les possibles lectures o representacions del medi ambient. Tal com aquí l'entnem, el paisatge serà la relació entre el subjecte i el medi ambient en què aquell "projecta" uns determinats valors a la realitat. Per poder parlar de paisatge i no d'altres relacions mediambientals (o mediances, com ens dirà Berque), cal que els valors associats a aquest medi ambient siguin de caire estètic i positius: perquè una societat pugui ser considerada paisatgística, cal que vegi el seu medi ambient o una part d'ell (en el nostre cas, les muntanyes) en termes d'amenitat, bellesa o benestar espiritual. Tota societat que "projecti" aquests valors al seu entorn podrà ser considerada paisatgística. Però cal deixar clar, d'entrada, que aquí no només entendrem que es tracta d'una projecció sobre el real: alhora -a la mateixa hora- aquests valors retornen a la societat com si no fossin seus, sinó naturals. Perquè en el fons no són només seus, sinó del conjunt de la cultura en què viu. Els humans no podem viure sense una cultura perquè llavors el món ens seria inassolible. És molt difícil, potser impossible, pensar res o posar un nom a les coses fora de la nostra cultura. En certa mesura, som presoners d'allò que nosaltres mateixos hem anat construint, el llenguatge en primer lloc.

El "paisatge" és un concepte fruit d'un context geogràfic i històric determinat, com es veu en el fet que no té traducció exacta en el grec antic ni en el mateix llatí (en aquest sentit, deriva de *camp-pagus* i no de *prospectus*, terme que fa referència a l'acció de veure davant d'un mateix, del qual prové el terme prospectiva). Henri Cuenca apunta que l'occità no té un mot per referir-se al paisatge, havent de recórrer al terme *pais* per parlar-ne. Des d'aquest punt de vista, el paisatge no és universal, i això el fa diferent de l'entorn, perquè hi ha una sèrie de raons que fan que el paisatge pugui existir o no fer-ho.

L'estudi del paisatge haurà de ser, doncs, una geografia cultural de les imatges, un estudi de les formes de veure i de representar-se l'entorn, perquè l'objecte de la geografia és l'estudi de les relacions entre una societat i els espais que ella construeix; l'espai geogràfic és una construcció, un producte social i cultural. Aquestes imatges estan constantment obertes a canvis, disposades a patir alteracions o a ser reinterpretades. Les imatges del paisatge creen, transformen o reconstitueixen l'entorn per acomodar-lo a idees humanes com ara les d'ordre, veritat, bellesa, harmonia, fe, etc. En definitiva, es tracta d'una noció que es vincula al món dels valors. En aquest sentit, el paisatge té una dimensió moral, ens parla de com hauria de ser el món, o millor, de com hauria de semblar ser. Sense perdre la seva dimensió física, l'espai és socialment

mediatitzat i es refon en una “segona natura” que es vincula al treball i al coneixement humans. La natura física és així “apropiada” i esdevé fet social. L'àmbit de les idees i de les ideologies també forma part de la producció de l'espai.

En aquest sentit, estarem d'acord amb Husserl quan diu que la raó i la història no són més que una “*dialèctica entre sediment i construcció de sentit*”. Per a ell, les idees d'espai no són en elles mateixes espacials. En l'espai real, en la natura, no hi ha cap idea d'espai o de triangle, com tampoc no hi ha en el temps real la idea de temps, que abans que res és un ésser no temporal, justament una idea. Ara bé, per a la fenomenologia de Husserl les coses no només són si són percebudes, sinó que aquestes existeixen en sí, independentment de la voluntat de l'actor. Aquesta concepció és la que aplicaran Berger i Luckmann quan definiran la realitat com una qualitat pròpia dels fenòmens que reconeixem com a independents de la nostra volició, que no podem fer-los desaparèixer. En l'obra de Gaston Bachelard això esdevindrà en el pressupòsit que la imatge és abans que el pensament. Aquesta distinció també és essencial per a la teoria de la mediança d'Augustin Berque (vegeu més endavant).

Des de la perspectiva fenomenològica es fa molt èmfasi en la idea de la relació mútua que s'estableix entre realitat i pensament, però deixant de banda l'essència de la mateixa realitat (que mai no és negada, però sí *menyspreada*). De manera que el tema per a Husserl no és la física, sinó el comprovar fisicalista; no la naturalesa, sinó la percepció de la mateixa, el pensar en ella. L'espai, des de la sociofenomenologia, esdevé espai viscut, o com deia Bachelard, les imatges de la casa marxen en dos sentits: estan en nosaltres tant com nosaltres estem en elles. No es tracta de veure com a la percepció de l'espai “*real*” se li afegeixen o combinen uns elements “*irracionals, mítics o religiosos*”, com han fet alguns geògrafs, sinó de mirar-nos com l'espai és i ha estat socialment produït, i com diferents grups, individus o societats viuen en diferents espais. En aquest sentit, no existeix l'espai; per a una perspectiva fenomenològica, només hi ha *espais* que es produeixen en la praxi del dia a dia dels grups i dels individus en el seu món.

L'espai involucra una dimensió subjectiva, una significació, que no es pot entendre fora del món simbòlicament constituït dels actors socials. El que l'espai és depèn de qui l'experimenta i de com ho fa. L'experiència espacial no és ni innocent ni neutra, sinó investida amb poders lligats a l'edat, el gènere, la posició social i la relació amb els altres. L'important és entendre que la gent experimenta i entén el món a través d'una relació dialèctica entre objectivitat i subjectivitat. L'espai es crea mesclant les relacions socials, els fets culturals i els elements naturals; és una producció més que no pas una realitat autònoma en la qual la gent i les coses són localitzades o trobades. En definitiva, l'espai és alhora constituent i constituït.

Dins del camp de la geografia cultural que aquí defensem, el corrent que ens sembla més clar és la teoria de la mediança que ens proposa Augustin Berque. Aquesta es basa en la idea que la realitat és “*trajectiva*”, neologisme sota el qual s'amaga l'opinió que és al mateix temps objectiva i subjectiva, i que ens proporciona preses per ser interpretada des del punt de mira de la nostra cultura. És real perquè té conseqüències reals, encara -o potser, a causa- que la seva “*realitat*” sigui una construcció social. No és real en ella mateixa, *per se*, sinó en funció de les nostres mirades.

La mediança en estudiar la relació d'una societat amb el seu medi proposa una superació dialèctica del positivisme, en el sentit que planteja que el medi es alhora natural i cultural; subjectiu i objectiu; col·lectiu i individual.

L'expressió que la realitat geogràfica és trajectiva vol dir precisament això, aquesta barreja d'objectivitat i subjectivitat, d'individualitat i col·lectivitat, de natura i cultura. La Teoria de la mediança pretén, doncs, formular un principi que doni compte alhora de les transformacions subjectives o fenomenals (les metàfores) i de les transformacions objectives o físiques (els metabolismes, els cicles ecològics, etc.) que concorren per donar al medi un sentit unitari. Unitari perquè es parteix de la idea que si el món existeix és perquè en certa manera hi

funciona un mecanisme que integra la realitat sensible i la realitat factual.

Des d'aquest punt de vista, en els medis viscuts pels humans res no pot existir en si, sinó que tot està referit a l'existència humana. Les coses no existeixen si no és en tant que l'ésser humà els dona sentit a través de la seva pròpia existència. D'aquesta manera, tot allò que no sigui humà es converteix en un ecosímbol en el qual s'explica l'en-tant-que de la nostra relació amb el món. La natura dels medis humans és, sempre i a la vegada, d'ordre ecològic i d'ordre simbòlic: és ecosimbòlica. A través d'aquest procés es projecta a les formes sensibles la mateixa cosa que s'hi creu veure i que ens retorna com si fos natural. El resultat és una molt forta identitat entre allò que es percep i el que es projecta al medi ambient. Aquesta és la base de la trajectivitat de la realitat geogràfica; aquest procés seria a la base de l'ecosimbolicitat. A través d'ell els objectes dits naturals es troben en una relació trajectiva amb altres esferes amb què tenen una relació d'analogia.

Per a la teoria de la mediança el paisatge esdevé un dels reveladors més importants del medi. Es tracta concretament de la seva dimensió sensible i simbòlica; és a dir, que expressa una certa mediança. Una, però no qualsevol mediança. Augustin Berque abandona les idees que afirmen que tota relació amb el medi ambient és una relació paisatgística. Aquesta idea és molt estesa entre una part dels científics, els quals creuen que qualsevol relació amb el medi és sempre una relació paisatgística. És aquesta una posició predominant sota els paradigmes antropològics. Però aquesta mediança -la relació paisatgística- és un producte històric: segons Augustin Berque, només hi ha hagut dues civilitzacions que hagin tingut aquesta relació amb el seu medi ambient: l'Europa moderna i la Xina a partir del segle IV.

Segons Berque, per tal de poder parlar de societats paisatgístiques hauríem de trobar en aquestes

- 1) un mot o representació lingüística per expressar aquesta relació;
- 2) diferents cants al medi natural (poemes, cançons, representacions literàries, en general);
- 3) representacions gràfiques (pintura o dibuixos, per exemple); i
- 4) representacions de tipus jardí, arquitectura del paisatge, etc.

Si prenem els quatre criteris de Berque, sabent que el mot apareix en el català a la fi del segle XVII i que és rar fins a la darreria del XIX, com podem parlar del paisatge abans que aquest hagi estat "inventat"? Des d'aquest punt de vista, l'objecte del nostre estudi no serà un paisatge, si més no en una aplicació literal de la teoria de la mediança. Però això no implica haver d'emprendre el camí que han triat els antropòlegs. Sense dir que tota relació amb el medi ambient és una relació paisatgística, ens caldrà parlar del protopaisatge -en el sentit berquià, és a dir com "(...) *le rapport visuel qui existe nécessairement entre les êtres humains et leur environnement*"- abans de la descoberta del paisatge. Com Alain Roger ha defensat, en aquestes societats que no compleixen els quatre criteris, podríem parlar de diferents graus d'assoliment del sentiment paisatgístic, perquè és clar que no totes les que no compleixen els criteris estan en el mateix cas. Així que, amb aquest autor, ens podríem replantejar el concepte de *Protopaisatge* per utilitzar-lo per referir-nos "(...) *aux cultures qui remplissent au moins l'une des quatre conditions posées par Berque*". És amb aquest embalum teòric que ens aproparem a les muntanyes catalanes durant l'edat moderna.

No és ara el moment de demostrar que la muntanya, especialment l'alta muntanya, va ser "descoberta" pels científics i pels artistes romàntics. Són nombroses les obres que intenten il·lustrar i explicar aquest procés. En el cas català no es poden destriar ambdós aspectes, la ciència i l'art, sobretot si pensem en personatges de la talla de Jaume Almera, de qui parlarem més endavant. La recerca que segueix presenta els textos i les imatges més representatives del nostre objecte d'estudi (Montserrat), agrupats de forma cronològica de manera que la seva lectura i estudi ens permeti fixar, en un segon moment, la seva excepcionalitat. En aquell moment veurem algunes de les raons per les quals Montserrat va generar tanta literatura i tantes

imatges, i establirem una comparació amb altres muntanyes properes. Finalment ens demanarem els models culturals que hi havia darrera d'aquesta representació de Montserrat.

Per fer la recerca s'ha partit de la base que la percepció de la muntanya en tant que alguna cosa estètica i agradable era el que havia de donar a veure aquesta realitat geogràfica. Hem cregut que muntanya i paisatge han anat històricament junts i que parlar d'una era haver de recórrer als conceptes de l'altre. És possible que no sempre hagi estat així, però aquest és el punt de partida que aquí ens proposem. Creiem que per tal que la muntanya surti a la llum pública cal que se la percebi o representi com a paisatge. Si bé això és cert, no ho seria a l'inrevés: si la descoberta de la muntanya tal com l'entenem avui dia implica el sentiment estètic de la natura, aquest no implica necessàriament la muntanya: sembla clar que es poden estimar altres tipus d'entorns, que esdevindrien així paisatges.

“...no obstant la proximitat de les muntanyes”

No sempre ni a tot arreu el medi ambient ha estat representat com a paisatge; fins i tot, en un primer moment, algunes parts de l'entorn que foren vistes com a paisatge només excepcionalment eren muntanyes. Les muntanyes, en tot cas, eren conegudes per altres motius. En aquest punt els diccionaris són molt clars: si fem un repàs de les definicions del concepte paisatge que es troben en els diccionaris catalans i castellans de l'edat moderna i contemporània, arribarem a la conclusió que al principi el paisatge era especialment identificat amb la plana agrícola. En aquest context, la muntanya era arraconada i artigada sense miraments. Veiem alguns exemples catalans:

“Una societat de catalans” va publicar l'any 1839 un diccionari català-castellà-llatí-francès-italià en què el mot *país* és emprat per parlar d'una regió i alhora es refereix a la pintura que representa “(...) vilas, fortalsas, campinyas, tros de terra”. Paisatge, doncs, és sinònim de país, però aquest país, com hem vist, només té de “natural” la campanya.

Un altre diccionari català-castellà publicat l'any 1847 insistirà sobre el fet que un país és una “*Pintura que representa campinyas, etc.*”. El mateix sentit -“(...) *la pintura que representa viles, llochis, cases de camp, etc.*”- ens ofereix el diccionari popular de Josep Aladern (1906). A l'inici del segle XX el mot paisatge, encara sinònim de país, era un terreny, una terra o regió, però no una regió qualsevol: “*Terra plantada de vegetació*”, ens diu Fiter; “*Extensió de terra plantada d'arbres o altra vegetació*”, ens dirà un altre diccionari vers 1911.

En resum, els diccionaris de l'edat contemporània són clars: la campanya pot formar part del paisatge; les muntanyes gairebé mai no ho fan. El paisatge bell no es vincula a les muntanyes sinó al món agrícola. Aquest camp de significat que hem trobat en els diccionaris dels segles XIX i primers anys del XX venia de molt més enrere i ja és possible de trobar-ne exemples als segles XVII i XVIII. A l'edat moderna catalana la muntanya era agradable si era conquerida per l'agricultura, o bé si donava fruits útils als humans. A excepció de Montserrat (de la qual es parlava més que de les altres muntanyes i es feia en sentits força diferents) el més normal era que la muntanya no fos interessant; gairebé ningú no en parlava.

En aquest marc general trobem un període excepcional que fou el Renaixement. En aquell moment, el reposicionament de les persones i del món que va suposar l'humanisme es va manifestar a Catalunya en un cert interès pel medi ambient. En el ventall que aquell segle XVI ens ofereix, trobem des dels tractats geogràfics de Jeroni Pau o de Francesc Tarafa fins a la poesia de tema muntanyenc d'Antoni Brenach o de Cristóbal de Virués, passant pel paper d'un Pere de Burgos, per a qui fins i tot les penyes de Montserrat eren agradables. En ells el sentiment del paisatge és ben present, en contraposició al que seran els segles posteriors.

Aquestes nocions protopaisatgístiques varen restar estranyes al segle XVII català: s'era incapaç de produir cants a les muntanyes com abans havien fet Brenach o Virués. A voltes, certament, hi ha referències a les muntanyes en termes estètics, però es tracta de petits passatges excepcionals. La majoria d'autors consideraven que hi havia una gran muntanya, el Pirineu, amb branques que ocupaven tot Catalunya. I el Pirineu era desconegut o temut. El resultat és clar: com Jeroni Pujades reconeixia “(...) *ninguna, o poca cosa (...)*” s'escribia de les muntanyes catalanes.

Però, amb tot, trobem en les élites culturals catalanes dels segles XVII-XVIII una certa atracció per les muntanyes i per una cosa que avui dia anomenem paisatge, tot i que aquesta noció es vinculés més al món agrari que no a l'entorn “natural”: l'any 1616 Francesc de Gilabert publica un discurs, dirigit a diversos mecenes, sobre la qualitat del Principat de Catalunya. Des del seu punt de vista, el Principat ha estat privilegiat per Déu perquè està

“(…) compuest[o] de diversos pedaços de tierra, unos montuosos y agrios, otros llanos y apacibles, unos secos, otros humedos, pero todos en su modo frutiferos”.

L'espai muntanyenc és associat pel nostre autor a l'agre, mentre els plans ho fan a la idea de la placidesa (*apacible*). El mateix sentit el trobem en altres obres del mateix moment: una de les grans falsificacions del segle XVII fou el *Libre de feyts d'armes de Catalunya*, que se suposa escrit per Joan Gaspar Roig i Jalpí (qui l'hauria volgut fer passar per una crònica medieval escrita per Bernat Boades). Aquest llibre comença fent referència a *“La gran fertilitat, boniquea e riquea d'Espanya (...)”* com a causa de les invasions que aquesta ha patit al llarg de la seva història. D'altra banda, Norbert Font i Sagué, l'any 1908, havia notat que Esteban de Corbera, també a l'últim quart del segle XVII, parlava de la *“fertilidad y hermosura”* de Catalunya. Com Roig, també Corbera posava en un mateix nivell ambdós aspectes: per a ell, Catalunya era bella i variada a causa dels seus arbres, però també per les flors que *“(…) hermostean y fertilizan las tierras por donde corren (...)”*. En la *Cataluña ilustrada* d'aquest Ciutadà Honrat de Barcelona, publicada a Nàpols l'any 1678, trobem una referència negativa a la muntanya pirinenca presa en general. Però, en canvi, Corbera és capaç de parlar de les muntanyes que envolten la Seu d'Urgell en termes d'alegria i de delicadesa, malgrat formar part del Pirineu: *“(…) y con ser los ramos, y puntas del Pirineo que los rodean muy asperos, y pelascosos parecen alegres, y deliciosos”*.

I és que, en general, per a ell, el fet que el nostre país fos muntanyós havia de fer de Catalunya una terra *“(…) o esteril, o desierta (...)”*. Però ell no veia d'aquesta manera l'Alt Urgell, sinó que aquestes muntanyes feien formosa aquesta comarca a causa de la seva varietat i frescor. Aquestes muntanyes que feien formosa Catalunya no eren ni estèrils ni desertes, sinó que

“Estan casi todas las montañas de Cataluña habitadas, y cultivadas siempre verdes, y hermosas con agrado, y admiracion de los que la ven. Toda ella parece una sola poblacion, porque apenas ay distancia notable sin ella. (...) Entre los riscos, y peñas, ay viñas, y sembrados bosques, y frutales, que de lexos se muestran como partos (sic) alegres, y provechosos, o de la agricultura, o de la misma naturaleza. Apartanse en varias partes los montes unos de los otros, y dexan enmedio llanos, y campos espaciosissimos, y regiones enteras de tanta fertilidad, y abundancia que ninguna de las otras Provincias de España se les aventaja, forman entre si Valles amenissimos llenos de fuentes, y varios sotos, y vegas cubiertos de flores, y frutos, que en lo agradable, y delicioso pueden igualarse a los Jardines mas curiosos”.

Corbera reprèn el tòpic de la unitat de la muntanya catalana, la qual vindria a ser una única serralada pirinenca, dividida en dos subgrups. Però a banda d'aquestes

“(…) se levantan otras montañas altissimas, y apazibles, que la hermostean, y enriqueçen, con la variedad de sus sitios, y con lo provechoso de sus plantas. En el fertil, y delicioso se aventaja al Pirineo, y en la alteza se igualan, porque se empinan de fuerte que parece porfian por llegar al Cielo”.

La valoració pirinenca negativa es veu compensada en l'obra de Corbera per les altres muntanyes catalanes i la seva productivitat i profit. Aquesta valoració, en termes ja força paisatgístics, és molt excepcional, especialment per al segle XVII. El que no resultava tan excepcional, com veiem, era la valoració d'unes muntanyes que eren fèrtils i productives.

Si a Corbera li agradaven les muntanyes, un altre autor excepcional seria Francesc Marès i la seva *Historia y miracles de la Imatge de Nostra Senyora de Nuria*, la primera edició de la qual és de 1666. Per a aquest natural de Llúvia, les flors, les aigües en totes les seves manifestacions i el verd “*il-lustren*” aquesta muntanya “*hermosa a la vista*” i que semblaria una vila rodejada de muralles o bé el paradís terrestre. Josep-Sebastià Pons parla del sentiment paisatgístic que traspua aquesta obra, tot i que no podem coincidir amb ell quan pensa que aquest es vincula als cims. El paradís de Marès no és el cim del Pirineu, sinó la vall de Núria, la plana verda i humida que rodeja l’ermita.

Fora de casos excepcionals, com els citats de Corbera o de Marès, no serà fins a la fi del segle XVIII que apareixeran algunes notes més o menys esparses en què es deixarà pressentir aquest canvi de valoració de les muntanyes. Un primer cas és el de Francisco de Zamora, els viatges del qual utilitzarem més endavant per provar el seu desinterès pel paisatge i per la muntanya, quan en realitat en els seus escrits es poden trobar les dues representacions. Així, parlant de muntanyes, Francisco de Zamora escriu que Vic està rodejada d’altes muntanyes,

“(…) y aún toda ella se halla cortada por pequeñas colinas que todavía la hacen más agradable”.

Però, com ja hem vist, que aquests turons fessin agradable la ciutat de Vic no impedia que aquestes muntanyes li agradessin pel fet de ser conreades, com es veu pàgines enllà en comentar la vista des del castell de Savassona. I és que, com diu parlant del Montsacopa (Garrotxa), el medi ambient i la intervenció humana s’uneixen per fer “(…) *el paseo de esta montaña muy agradable*”.

Resumint: just abans que el mot paisatge sigui “inventat” (potser millor, “importat” del francès), trobem una élite amb una consciència protopaisatgística especialment aplicada al camp conreat. L’amor pel paisatge de muntanya és inexistent o, en una visió molt optimista, tan sols insinuat per alguns autors.

A aquesta élite que frueix de la bellesa de la campanya, caldria afegir-hi el rei mateix. L’any 1710 el Rei surt de Barcelona cap a Girona fent part del seu viatge a cavall per “(…) *gozar de la Campaña* (...)” (i per fer-se veure dels seus súbdits, nota el cronista). El Rei passa el dia dedicat a la caça, als “esports” nobles i s’enfila a l’ermita dels Angels (prop de Girona) “(…) *para reconocer desde alli, que es lugar que descubre, y domina todo el Ampurdàn, su amenidad, y situacion, de que gustò su Mag. (...)*”.

Amb ell hem arribat al segle XVIII, el segle que posa mesures a les coses, ens diu Romeu i Figueres, moment en què (alguna) plana agrícola era considerada com a bella. Però, i les muntanyes?

Bernardo Espinalt y Garcia en l’*Atlante español*, publicat l’any 1783, ens deia que Caldes de Montbui es trobava “(…) *situada en el territorio del Vallés (...) en una hermosa vega, aunque rodeada de montañas*”. També és de la darrereria del XVIII la confessió de Rafael d’Amat, el baró de Maldà. Per a ell, com per a Espinalt, les muntanyes suposen un obstacle perquè el paisatge pugui existir:

“Y no obstant de ser desert aquell terreno, és alegre per las muchas hortas y agua corrent, no obstant la proximitat de las montanyas”.

El mateix gust per la terra conreada el trobem en alguns passatges de Francisco de Zamora, per exemple en el seu viatge a Andorra o en el *Diccionario Geográfico-estadístico* de Miñano, publicat l’any 1827.

Les planes agrícoles del Vallès o dels rodals de Capellades eren alegres a causa de l’aigua i de les hortes, ens deien el Baró de Maldà o altres viatgers. És la mateixa idea que

trobem en Pascual Madoz quan ens parla del terreny d'Igualada:

“Es generalmente quebrado y montuoso, con poca parte de llano, pero fértil: el esmerado cultivo que recibe, ha convertido en campos productivos los que hace poco eran malos y estériles, de modo que es agradable la campiña, á pesar de las escarpadas montañas que cruzan el país”.

El món rural que els agradava era una campanya que resultava de la domesticació del bosc. Els camps agrícoles i productius eren agradables, tot i que se'ls presentessin rodejats de muntanyes. Extensió d'aquest sentiment és el gust per les valls, que apareix en diferents autors. Un text molt interessant, entre altres coses per la data en què es va escriure (1892), és el testimoni de Josep Aladern (Cosme Vidal) sobre Andorra:

“Sortint de Sant Julià pareix haverse acabat la vall; mira cap allà hont vulgas, no veus mes que montanyas que se t'oposan al pas, y un se n'entornaria si no li assegurés lo riu un pas franch (...)”.

La muntanya pirinenca és, per a aquest autor de la fi del segle XIX, un obstacle a vèncer, un obstacle que no s'acaba fins al cap d'un tros massa llarg:

“Caminas poch mes d'un kilómetro d'aquesta manera y l'horitzó s'aixampla, encar que poch, pero lo sufient per no veuret tancat entre rocas (...)”.

“Y que's bonica aquesta Vall propiament dita de Andorra! Sembla mentida que al cor d'aquestas montanyas tan agrestes, puga trobarshi un lloch semblant; es cuestió d'obrir la vista y quedar encantat”.

Aquesta visió de la muntanya no s'allunya massa de la del Baró de Maldà a Montserrat o al Montseny:

“Las montanyas rodejan tot lo monastir [de Montserrat] y fa fredat al mirarlas per sa grandíssima elevació, sent moltas de sas peñas grosíssimas que apar amenazan ruina algunas per lo inclinadas que quedan”.

“[A la vila de Sant Celoni] La circunda en tota la rodalía del terme una cordillera de montanyas, ab la del Monseny que se veu tota, ab lo que tot aquell terreno és de poca vista”.

Fins ara no hem trobat que cap dels nostres autors hagi fet servir el mot paisatge per parlar d'aquestes terres conreades. I no ho trobarem fins al romàntic Víctor Balaguer que ens dirà que aquest tipus de país pot ser vist com una altra cosa: un paisatge. Quan travessa el Vallès per la via del tren, prop de Montcada, Balaguer ens diu: *“Continúa lo bello del paisaje. Atravesamos una huerta de frutales”*. Igualment, Balaguer escriu una guia de la línia de ferrocarril de la costa i en ella ens parla d'un bell panorama, un país que ha estat conquerit per la mà humana que ha convertit l'àrida muntanya en campanya. Des del seu punt de vista és un *“Hermoso espectáculo!”*.

Una mica més lluny, prop d'Ocata, Balaguer (com uns anys abans havia notat Joan Amich) troba els seus ulls encisats davant d'*“un delicioso paisaje”*: *“Hermosas huertas de olivos y naranjos bajan de la montaña hasta el borde mismo de la carretera”*. Per a ell, aquest paisatge fins i tot perd el seu color a causa de la proximitat de la muntanya:

“El paisaje se descolora algún tanto por la proximidad de las montañas, así es que cruzamos por entre montes y rocas”.

És exactament el mateix que trobem l’any 1862 en Francesc Sastre i Domínguez en parlar de Caldes de Montbui:

“Las cercanías del pueblo ofrecen un espectáculo vistoso y pintoresco. En efecto (...) dibujan un animado cuadro, cuya brillante fecundidad y risueña lozanía contrastan con los sombríos grupos de severas montañas que lo circundan, representando el todo un espléndido panorama, que impresiona agradablemente los sentidos”.

Per a ell, hi ha un esplèndid panorama format pel contrast entre la campanya conreada i una petita part de la natura, “*sombría*”, formada pels grups de muntanyes que la rodegen.

Trobaríem la mateixa concepció en el Vallès de Francesc Maspons i Labrós. Per a ell, com per a la majoria d’autors que acabem de citar, la bellesa es lliga a la fertilitat, a la riquesa productiva. Maspons parlarà fins i tot d’un tresor, però per a ell les muntanyes, les serres i la plana del seu Vallès natal també en formarien part.

Cal concloure que abans que la muntanya no fos un objecte paisatgístic, el seu lloc era ocupat per la campanya. Des d’aquest punt de vista, calia un canvi en la valoració del món natural per trobar una representació de la muntanya en tant que paisatge. En aquest context no és gens incompreensible que Maspons arribés a l’alta muntanya i la trobés trista: *“En la muntanya ja canvia tot d’aspecte: les masies ja no són blanques ni vistoses com en les altres comarques, la vall és estreta, la vista poca, tot ja és més trist fins lo terror li acompanya”.*

La muntanya cansava els caminants i els exposava a perills considerables. Però com a mínim des del Renaixement hi havia hagut a Catalunya una notable excepció: la muntanya de Montserrat. Diferent, morfològicament excepcional, s’aixeca al centre del país; les seves formes, visibles de lluny, són inconfusibles. Potser és un fet únic al món; com a mínim així és com ens ha estat presentada històricament. Montserrat va ser el primer paisatge muntanyenc de Catalunya, com aquesta recerca pretén demostrar.

Més endavant, en l’apartat dedicat a l’horror muntanyenc de la tercera part d’aquest estudi, seguirem parlant de la representació de la muntanya en termes negatius. Allà veurem com en un cert moment històric aquestes visions negatives varen deixar pas a una percepció agradable dels llocs elevats i com, poc a poc, la muntanya esdevingué paisatge.

La muntanya catalana entre ciència, bellesa i utilitat

Fet aquest repàs cronològic, seria interessant deixar anotat que el sorgiment del gust per la muntanya apareix, com a mínim, de quatre vies de penetració. La primera d'elles, sobre la qual no cal dir res més, és aquesta estima per l'agricultura productiva, els boscos ufans i els prats ubèrrims. Cal remarcar, però, que el paisatge muntanyenc que aquesta agricultura feia estimar era una campanya boteruda, que, malgrat ella, només tenia de muntanya el desnivell.

La segona via es basa en la importància que l'edat moderna va donar a la visió meravellosa del món. En un món vist com a meravella, com a retalls de coses excepcionals i inexplicables, les muntanyes podien aportar molt material per tal que es parlés d'elles. De moment no en direm res més fins a la tercera part d'aquesta recerca.

A Catalunya trobem una altra via de penetració del sentiment paisatgístic molt lligada a aquesta segona i al món eclesiàstic. En el transcurs de la recerca hem pogut notar un vincle molt clar i molt important entre l'hagiografia i els fets meravellosos, com també entre ambdós i alguns llocs geogràfics: el cas més clar és el de Serra i Postius i les seves *Maravillas raras*. Junt a ell, caldria parlar d'Honofre Manescal: aquest, enmig del seu sermó, no es pot estar de parlar de les coses notables de Catalunya. D'aquesta manera esmenta Montjuïc, Cardona, la font d'Arles, les aigües termals, els carbons que es troben més amunt de Manresa, el parpal de Rutllà que es troba a Sant Llorenç de Cerdans, la cova que suposadament travessava de Montcada fins a Montgat, la cova Simanya, la pedra partida per Soler de Vilardell que es troba prop de Sant Celoni, etc.

Les monografies locals, però especialment aquelles que es refereixen a certs santuaris muntanyencs, es troben enmig d'aquest entrellat. A mesura que passa el temps, amb un notable procés de dessacralització en marxa, aquestes obres comencen a donar referències al medi ambient en què certes coses passen. Si el paisatge, com diu Alain Roger, entra en el món de la pintura per la finestra, en el món de la literatura catalana dels segles XVIII i XIX, ho féu també a través de les històries de sants i verges. Poc a poc, hi haurà cada cop més referències al medi ambient en les històries de santuaris, de pobles i ciutats del nostre país. Quan es miren amb atenció, s'acaba amb la impressió que a partir de cert moment és quasi obligat parlar, encara que sigui breument, del lloc i d'allò que l'envolta. En aquest sentit, aquestes muntanyes eren (mal) conegudes com indrets on les coses sagrades es mostraven. Per a Nicolàs Serdà, Montserrat era la muntanya que Maria havia triat com a "(...) *glorioso Teatro de sus Triunfos*". Un altre cas molt clar és el *Jardín de María* de Narcís Camós, especialment quan parla de Nostra Senyora de Montalegre, des d'on es descobreixen "(...) *muchos montes de Aragón y Cataluña, entre los cuales se ven los de la Virgen de Montserrat*". Camós pensa Montserrat, no de forma independent, sinó com la muntanya de la verge Maria.

Aquesta via ens sembla molt important, fins al punt que l'any 1859 el prevere Pau Parassols escriu una obra sobre Sant Joan de les Abadesses amb l'objectiu de donar a conèixer la Sagrada Forma o Sagrat Misteri de Sant Joan, i desfer falses tradicions. Enmig d'aquest llibre trobem la següent defensa paisatgística: les rodalies de Sant Joan,

"(...) presentan dos cordilleras de colinas unidas unas á otras por su superficie, lo que le dá un aspecto muy pintoresco. Las diversas cascadas de los torrentes, los bosques, todo contribuye á embelezar al espectador. Posee la ribera frescas y cristalinas fuentes, célebres por lo saludable (...)"

La representació de Montserrat com a paisatge durant l'edat moderna va utilitzar en

bona part aquesta via. Ho veurem més detalladament en la tercera part.

Una altra via de penetració del sentiment de la muntanya passa pels treballs procedents del món científic. El *Compendio Historial* de 1758 ja ens deia que una esquerda a la muntanya de Montserrat donaria molts motius de reflexió als naturalistes. Evidentment, això vol dir que ja hi havia científics que es plantejaven problemes; però el que no és gens evident en aquesta frase és que en el fons es troba una oposició entre la ciència i la religió que durarà fins al segle XX. Resulta interessant veure com a la muntanya de Montserrat, en el monestir mateix, hi haurà una sèrie de monjos que treballaran en el món científic. Aquest fet segurament va ajudar a acostar posicions i a evitar que la geologia, i amb ella la muntanya, esdevingués un terreny de lluita entre la ciència i la religió. En general, doncs, el món científic va ser una altra via per la qual el sentiment paisatgístic aparegué a Catalunya.

Pel que fa a Montserrat, potser l'aportació més important en aquest sorgiment del sentiment de la muntanya a partir del món científic va ser la de Guillem de Bowles. Amb ell, una nova visió d'aquesta muntanya esdevé possible. També resulta revelador el cas d'Adeodat Marcet, religiós i home de ciència, que l'any 1907 publica un article sobre les belleses naturals de Montserrat en què afirma que el naturalista és qui més frueix trepitjant Montserrat. L'any següent, el mateix Marcet publica un itinerari de la muntanya que estava pensat per als naturalistes que volguessin explorar el massís.

Fora de Montserrat, esmentem el cas de Jaume Almera i la seva apologia del Montseny o de la vall de Núria. Parlant del Montseny, Almera parteix de l'axioma que si Déu va voler crear aquest massís, als humans els tocava investigar el partit que se'n pogués treure. El seu treball és un discurs llegit l'any 1876 en què Almera no s'està de recomanar no arribar-s'hi a l'hivern. Però tampoc no es cansa de convidar els seus coetanis a visitar-lo a l'estiu per "*(...) disfrutar de las encantadoras escenas y del lisonjero hospedaje con que nos brinda la naturaleza*", a més de "*(...) panoramas á cual más variados, magníficos y pintorescos*".

No perdem de vista, pel que a nosaltres ens interessa, que Jaume Almera fou un dels grans geòlegs catalans del XIX i que el seu treball duia per títol *Excursión al Montseny. Descripción física de sus faldas y cumbres; época de su levantamiento final*. Com hem vist, a més de la descripció física, l'autor es mostra entusiasmada pels "*panorames*" que el Montseny li ofereix. Pocs anys després publicarà la seva *Història geològica de la Vall de Núria*, en la qual es llegeix:

"Anant á la vall de Núria per la de Ribas (...) se disfruta de paysatges á qual mes imponents é interessants, no sols baix lo punt de vista geográfich ó físich, sino també baix lo geológich".

Si el Montseny li oferia panorames comparables als dels Pirineus, Núria li aporta en un moment molt primerenc, la idea del paisatge. Almera és dels primers autors catalans a utilitzar, en català, aquest mot per parlar d'un indret natural. Ell ha estat capaç de sentir, en la nostra muntanya, com ell mateix va escriure:

"(...) la veu muda, pero eloquent de la naturalesa que cridantli ¡alto! lo fa parar á contemplar atónit la seva colosal y gigantesca obra, ab l'espay de molts milers de sigles produida".

Fins a la segona meitat del segle XIX no es troba cap text que hagi fet servir el mot "paisatge", fora dels casos i els sentits pictòrics que es trobaven dins dels diccionaris. A banda d'Almera, ningú més no va fer servir el concepte "paisatge" per referir-se a les nostres muntanyes: aquesta idea restava tancada en el món de la pintura i dels diccionaris. Si fem cas

d'Antoni Alcover, en la literatura catalana el mot paisatge hauria estat utilitzat per primera vegada per Jaume Massó l'any 1896 i per Marià Aguiló en 1909 (emprant-lo aquest darrer en el sentit d'un paisatge conreat). Però el cert és que, més o menys en el mateix moment que l'utilitzava el nostre capellà-geòleg, es poden trobar altres aparicions del mot paisatge anteriors a les citades per Alcover.

Entre elles, la primera coneguda es troba en l'assaig sobre Banyoles escrit per Pere Alsius i Torrent l'any 1872: "(...) *vinguent á formar lo fons de aquest hermós paissatge per la banda de mitgdia las montanyas de Ntra. Sra. dels Angels (...)*". Pocs anys després (1875), un quadre dramàtic compost per Eduard Vidal i Valenciano es desenvolupa en un "*bonich paissatge de la costa de Llevant*". Posteriorment, Josep Martí i Folguera, l'any 1878, guanyava la Flor Natural als Jocs Florals amb l'obra "La poesia". En ella, l'autor es demana on és la poesia i, en resposta, la troba a la mar, a l'espai i a la terra. És en els paisatges de la terra on es troba el mot que cerquem.

Deu anys més tard, trobarem l'expressió en la ploma de Francesc Maspons i Labrós en parlar-nos d'un "(...) *hermós paissatge d'hivern*", talment com l'any 1883 l'havia utilitzada Jaume Massó per parlar del Freser.

Seguint els criteris de Berque, el paisatge només s'hauria descobert a Catalunya al darrer quart del segle XIX, quan tenim documentat l'ús del mot. El protopaisatge, en el sentit que fa servir aquest concepte Alain Roger, hauria estat descobert força abans, especialment a Montserrat i a les planes agrícoles. Essent el paisatge majoritàriament alguna cosa vinculada al món agrícola o rural, la muntanya difícilment en formava part i això va fer que alguns dels autors que estudiarem, en voler fer una descripció de Montserrat, optessin per utilitzar altres termes. En comptes d'un paisatge, el *Compendio historial* parla de la "*Descripcion o diseño de la montaña*". Però semblaria, i això és molt significatiu, que el mot més utilitzat va ser *Pintura*: la primera vegada que l'hem trobat és en la *Perla de Cataluña* de Gregorio Argaiç (1677). Aquest autor, posa per títol al primer capítol: "*Sitio, pintura, y altura de la montaña de Monserrate*". Serra i Postius també parla de la "*Pintura de la Montaña*" i després diu que Pujades la "*pinta*" d'una determinada manera. Aquesta darrera obra seria del darrer quart del segle XVIII, moment en què trobem dues noves aparicions del nostre concepte. Una d'elles en Hilario Santos, qui en l'índex de la seva obra ens parla de la "*Pintura de la Montaña*" i que més endavant diu "*Baste ya de la Aparicion de Maria de Monserrate, de la pintura de su Sagrada Imagen, y de su Santa Montaña (...)*". L'altra aparició és una mica enganyosa, perquè es tracta de la mateixa obra, però aquesta vegada publicada a Còrdova, canviant el nom de l'autor. En aquest nou cas, l'índex ens parla de la "*Descripcion de la Santa Imagen, y su hijo. Pintura de la Montaña*".

L'ús del mot *pintura* per referir-se al que avui dia anomenem paisatge és molt significatiu i ens permet parlar d'una representació estètica de Montserrat que està latent, però que no acaba de mostrar-se per manca del mot adequat. Certament és difícil (si més no per a nosaltres) parlar de la muntanya en termes de bellesa estètica sense recórrer al concepte de paisatge, però el cas de Montserrat ens demostrarà que això era possible. Anem a veure com se'n va parlar fins al segle XIX.

Segona part

Les descripcions escrites de Montserrat (els models)

Abans de veure el procés que duu Montserrat a esdevenir un paisatge, farem un repàs a les representacions de la muntanya dels cent cims que es troben en els escrits produïts per una élite cultural catalana entre els segles XV i XIX (s'han descartat els autors estrangers). L'objectiu és mostrar que s'estableixen una sèrie de tòpics més o menys paisatgístics que es van transmetent d'uns autors als altres, i que aquests duen aparellat, a partir d'un cert moment, un sentiment paisatgístic molt clar i primerenc. Sentiment excepcional en el cas català i molt interessant d'altra banda. Aprofitarem, també, per donar quatre pinzellades de la vida i l'obra d'aquests autors. Després de fer això, ens demanarem quins models varen permetre a aquests autors obrir-se a aquesta nova visió.

Com deia Artur Farinelli, els textos en què se'ns presenta Montserrat com un oasi verd tardan a arribar. El més normal és el sentiment de por, de temor per la rudesia dels camins i pels horrors de la natura salvatge que estudiarem en un altre lloc. No fou fins a l'humanisme que la muntanya, concretament Montserrat, va començar a sortir de l'*indicible*. L'*indicible* és allò que, per manca dels elements necessaris per parlar-ne, no es pot dir o explicar. És allò que no es pot anomenar i, per tant, no és res ni es pot anorrear. Si té presència física, com les nostres muntanyes, no té nom per a certs sectors socials. D'aquesta manera, no se li parla, ni se'n parla. És tot allò ignorat, que és com si no hi fos.

No és un tabú, sinó alguna cosa sense discurs, alguna cosa de la qual no cal parlar. No té pertinència, l'*indicible*; no és pertinent de parlar-ne. I vist des de fora, sembla tan fàcil de posar-li nom!

L'*indicible* sempre és relatiu a una cultura concreta. Res no és *indicible* sinó per a algú concret. Per a nosaltres, occidentals de final de mil·lenni, el contrari del paisatge ens resulta *indicible*: com li hauríem de dir, si no, al conjunt de llocs que formen part del medi ambient i que ens semblen desagradables? Com els hauríem d'anomenar sense referir-nos al camp semàntic del paisatge? Hauríem de recórrer al *fearscape*? I si ho féssim, no ens trobaríem amb el mateix problema que ens presenta la traducció del *wilderness*? És que la Catalunya moderna n'ha tingut mai, de *wilderness*, si no ha sentit la necessitat d'inventar-ne el mot?

A més a més, per a nosaltres, l'*indicible* esdevé *indiciari*, és a dir, allò que ens dóna pistes o indicis sobre una realitat que fins ara ignoràvem. En el cas de Montserrat, la bellesa de la muntanya era *indicible*, però alguns textos ens donaven indicis per poder-ne parlar com una realitat quasi paisatgística.

Dels autors de l'edat moderna, el primer seria Jeroni Pau. Pau havia nascut a Barcelona als voltants de 1458. Vers 1475 va escriure el seu "De fluminibus et montibus hispaniarum libellus" (que es publicà posteriorment, a Roma). Amb Pau la prosa descriptiva, quasi geogràfica, dóna la mà a les muntanyes per tal que aquestes surtin a la llum. Segons Mariàngela Vilallonga, el tractat de Pau és un intent de realitzar un inventari dels rius i muntanyes prenent com a base els textos geogràfics més reputats de l'antiguetat clàssica, passats pel sedàs de Boccaccio.

Per a aquest "geògraf" renaixentista, Montserrat és una muntanya molt coneguda arreu, "(...) situada en una illa i sense estar vorejada per cap més (...)".

"La seva alçària és escarpada i la fan més abrupta els pronunciats pendents i les roques. Més endins es caracteritza pels oms frondosos i freixes i arbres d'aquesta espècie i és regada per salts d'aigua. També és molt abundant

d'herbes medicinals. La seva vista és amplíssima, com en els Pirineus, i s'acabarà a les Balears en pondre's el sol, i malgrat que es mostra inaccessible per als qui la contemplen de lluny, el seu perímetre proporciona un accés favorable. De l'exterior, però, és composta de roques abruptes i foradades pertot arreu a tall de graons i de serra i en un ordre tal que fa pensar que la mateixa naturalesa, amb una obra hàbil, o el creador del món, va aixecar la mateixa muntanya que mostra no sé quina mena d'esperit sagrat, pel seu molt cèlebre culte”.

Montserrat és molt escarpada, però al seu interior trobem arbres, cascades i herbes medicinals, elements que li donen un aspecte agradable. A més, des del cim es descobreix una gran vista que arriba fins als Pirineus i les illes Balears. De lluny sembla inaccessible, però quan s'hi mira de més a prop es veu que hi ha accessos factibles. En ella es troba un ordre molt remarcable que, segons parer de Pau, dona a veure la muntanya com un lloc sagrat. Som a la fi del segle XV, un moment en què Montserrat no ha estat descobert com a lloc bell, ens diu Alexandre Olivar. Serà una mica més tard, al principi del segle XVI, que es començarà a cantar la nostra muntanya com un fenomen d'una bellesa extraordinària. Aquesta és la conclusió que Olivar extreu de la narració del viatge (fet el setembre de 1494) del metge de Nürnberg Jeroni Münzer. La primera cosa que aquest viatger veu és la muntanya, però la seva descripció és molt breu. Per a ell, l'important és el monestir i les ermites; els seus camins son fadigants i perillosos.

Com diu Mariàngela Vilallonga, la tradició de la geografia humanística arrela profundament a Catalunya, essent-ne la mostra més clara, a banda dels treballs de Pau, el *Diccionari Geogràfic* de Francesc Tarafa. Tarafa completa i eixampla el tractat de Jeroni Pau, de manera que va ser Jeroni Pau qui va fixar alguns dels temes que després es repetiran sobre la nostra muntanya, des de la seva morfologia escarpada i abrupta, fins a la presència d'aigua superficial en abundància.

L'any 1514 es va publicar una obra que serà molt important per a la història ecosimbòlica de Montserrat: el *Libro de la historia y milagros hechos a invocacion de Nuestra Señora de Montserrat*, atribuït a Pere de Burgos, abat del monestir. El llibre es va publicar a Barcelona i va ser reeditat diverses vegades, fet que ens parla de l'èxit que va tenir en el seu moment i posteriorment. En ell es restablien alguns dels tòpics que després repetirien molts dels tractadistes de la muntanya de Montserrat.

Pere de Burgos comença fent referència a Montserrat com una “*famosissima montaña*” situada al mig del Principat, a unes set llegües de la ciutat de Barcelona. Per al nostre autor, Montserrat es troba “*apartada de los montes Pireneos*”. Pere de Burgos insisteix en la solitud de la muntanya:

“Y aun que esta montaña esta circuida de otras muchas montañas, empero ella esta exempta, y apartada por si sola, de manera que ninguna otra montaña se junta con ella. Su circuito es cerca quatro leguas: su altura es tanta, que mirando de lo alto della las montañas del derredor parecen muy baxas, y quasi llanas, aun que los que andan por ellas las hallen bien altas y asperas. Y por ser tan alta antes que lleguen al medio della, quando esta el cielo sereno se veen claras las montañas de las yslas de Mallorca, Menorca, y Iviça (...)”.

Montserrat sembla, de bell antuvi, aspra, fatigosa i espantosa, però una mirada més atenta ens revela justament el contrari:

“La aspereza desta montaña es grande, y a los que la miran de lexos, parece cosa muy fatigosa, y espantable, y que parece imposible poder andar por ella:

empero con todo esto es tanta la hermosura en la orden, y compostura della, que el deleyte que tienen en la mirar, y contemplar andando por ella, les quita otro qual quier trabajo, y fatiga que les da su aspereza, y trabajosas subidas”.

Montserrat és una muntanya formosa, delitosa, per on és agradable de caminar. Però també és un lloc molt fèrtil, poblat de flors i arbres.

“Y por ser toda de peñas, y riscos muy altos, es cosa de gran admiracion ver la fertilidad della, ca todos aquellos asperos peñascos estan fornidos de frescos, y deleytables arboles, y de muy hermosas y olorosas yervas, y flores de diversos colores y maneras, que a la vista de todos no parecen sino unos muy compuestos y adornados jardines, y muy deleytables florestas. Y no solo se hazen estas arboledas en los lugares a donde hay un poco de tierra, mas hallaran en muchas partes en las peñas, y riscos puros, y sin tierra muy viciosos arboles, y yervas: y mas es esto de maravilliar por no haver fuentes en esta montaña, sino es algunas de muy poca agua: y que quasi vienen a faltar en tiempo de secada. Bien es verdad que se engendran aguas en ella tambien como en otras montañas: mas como sea compuesta de peñas divisas unas de otras, las aguas se vienen a sumir, y caer a lo baxo: como se vee por la experiencia en una fuente, que esta bien alta a la parte de sancta Cecilia, que es un monasterio muy antiguo en la mesma montaña a la parte de levante, y tramontana. El agua de aquella fuente, se siente caer entre dos peñas, y no viene a salir a fuera, ni se vee, mas hunde se a lo baxo. Y assi es de creeer las otras aguas, las quales vienen a salir al pie de la montaña a la parte de levante, muchas, de muy buena agua, y muy grandes, y que muelen molinos dellas: y en algunas partes se hallan de baxo desta montaña concavidades muy grandes, y muy espantosas, donde algunos han probado de entrar, y bien a dentro sentirian ruydos de aguas que corrian. Y no solamente las arboledas y verduras hazen hermosa, y deleytable esta montaña, mas aun las mesmas peñas en su assiento y compostura tienen tanta hermosura, que deleytan los ojos de los que las contemplan. Porque por muchas partes se levantan unas rocas tan altas, que no parecen sino torres de alguna ciudad puesta en alto, y a la parte de la tramontana estan de tal manera tajadas las peñas que parecen ser una muy fuerte cerca de alguna grande ciudad. Las peñas por la mayor parte son tan duras y fuertes, que no se pueden labrar sino con gran dificultad, y tiran algo a naturaleza de jaspe, y se cree que en algunas partes si se pudiesse trabajo, se hallaria de bueno”.

En aquest llarg passatge han anat sortint temes que caldrà desenvolupar més endavant. Un d'ells, la manca d'aigua a la superfície de la muntanya i un altre molt important que no podem deixar de comentar: fins i tot les penyes que formen la muntanya són formoses. Per a Pere de Burgos, no només els arbres i la verdor fan agradable la muntanya, sinó les mateixes roques que la formen. La muntanya ferotge que havia estat per a Descot (vegeu més endavant) ha estat copsada per aquest religiós renaixentista en un altre codi, ha esdevingut formosa i agradable.

Jeroni Pau i Pere de Burgos fixaren alguns dels tòpics més repetits de la nostra muntanya. En el darrer dels dos autors, el sentiment paisatgístic és ben clar, essent belles fins i tot les mateixes penyes que formen la muntanya. Aquest gust per la muntanya és molt excepcional. L'edició de 1627 afegeix uns tercets “*Al sitio, imagen, y milagros no escritos de nuestra Señora de Montserrate de un monje de su casa*” en què es parla d'aquells

*“Quebrados montes, que estilays dulçura:
collados que saltays como corderos,
al Arca del Señor su madre pura.
Las sombras vio David: los verdaderos
ven los que os miran, riscos generosos
siempre risueños, siempre placenteros.
En coronado circulo orgullosos
bañados de luz mirays la Aurora
que ilustra los planetas luminosos.
O montaña sagrada! Quien no adora
tus margenes? O gentes. O naciones
corred, venid, y ved, la gran Señora.
O rusticos, o elados coraçones,
o tibios, o enredados, o encendidos,
o puros, o de todas condiciones,
Gustad un bien que excede a los sentidos.
Aqui se baña de Deidad el suelo”.*

Més tard, vers 1543, el monjo Antoni Brenach escriu un poema en llatí, *Saxia*, que parla de Montserrat. És una de les primeres vegades que un humanista s’atura a contemplar la natura sense témer els abismes, els horrors i els perills dels roquissars. Es tracta d’un fet excepcional: mig segle abans, el monjo del monestir de Montserrat Joan d’Enguídanus havia compost un cant a la Verge per tal de poder esdevenir enemic del món. Podem pensar que amb el pas del temps cada cop s’estimarà més el món sensible i així Brenach té una manera de mirar molt diferent de Münzer. Antoni Brenach havia nascut a Vilafranca de Conflent i morí a Montserrat l’any 1555. Sabem que havia demanat l’admissió al monestir l’any 1527 i per tant coneixia la muntanya per haver-hi viscut. Amb ell, com diu Farinelli,

“La Musa estaba despierta. Y los cantos y la gloria del Montserrat subían al cielo en la edad de los doctores renacentistas y cultores de la latinidad, devotos y creyentes en Dios y a la vez enamorados de Horacio y de Virgilio. Y así, el ritmo de los hexámetros acompaña a la salmodia de las más sagradas preces litúrgicas”.

Aquests versos foren escrits a Valladolid, vers 1543.

“El poema, otrora muy leído, servía de texto a los monjes y escolares del claustro para ejercitarse en la lengua de Virgilio; hoy apenas le recordamos, y vale, sin embargo, como documento del sentimiento de la naturaleza (del que comunmente se cree que carecía la gente hispana antes de la revolución romántica) vivo en el pecho del humanista que contemplaba sus maravillas sin temer los abismos, horrores y peligros de las duras rocas que se erguían a las nubes y al firmamento”.

Es tracta d’un poema heroic-descriptiu de la muntanya concebut a la manera clàssica, amb un cert regust ovidià i influències virgilianes. La primera part de *Saxia* se centra en la muntanya de Montserrat, la segona en la història de Garí i la tercera en el monestir. Aquí ens interessa especialment la primera part, en què Brenach ens deixa veure com Montserrat és diferent de les altres muntanyes:

*“Per bé que arreu és Sàxia environada
de monts, com d’una tanca, s’esbadella,
xiroia, en mig de totes ses veïnes”*

*“Hi lluu, però, tanta simetria,
tanta de formosor colpeix la vista
i delecta sa forma prodigiosa
tan plaentment a tots els qui l’admiren,
que apar assuajar la gran fadiga,
dels qui damunt el rocatam s’enfilen.
I encar un hom pot veure entre les roques
i al bell entorn de penyalars horrífics,
exuberància d’herbes i boscatges
verdorejants d’immustigat fullatge
i perennal ufana, que ofereixen
paisatges encisants als ulls corpresos;
tant que un hom creu trobar-se als Camps Elisis
o a les Tempees Prades que cantaren
molt pietosos i inspirats poetes”.*

*“Amb tot, al peu mateix són albirables
els tupits llogarrets i les masies
que s’arrufen devora els camps ubèrrims,
i les verdors xamoses que humitegen
torrents i fontinyols. Però el que estranya,
que els senderons de dalt cap font no tinguin,
i als paratges mitgers de la Muntanya,
tan verdejants, cap deu no hi degotegi,
ans es nodreixin amb xifolls de pluja”.*

En Brenach els temes paisatgístics prenen importància davant de la vista que es troba des de diferents llocs. Així, des de Sant Jeroni,

*“(…) quisvulla
que hi ascendeix pot esbargir la vista
a tots els termes de la rodalia,
talment un benaurat si llambregava
l’Univers des de l’alt sojorn Olímpic”.*

Del mateix cim, mirant cap a santa Magdalena:

*“S’escareix en amplíssims panorames,
si bé no tant com l’altre; el baix Cenobi
n’és allunyat d’aquí com dos mil passos;
el camí és perdedò i d’esglaiadores
graonades. Ací la gent hi puja
per esguardar, davall les valls pregones,*

*els claustres venerables que hi bastiren
en altres temps els monjos piadosos;
fins s'hi senten les veus, sens que es destrüin,
de la gent de la plaça i del Cenobi;
i, ferida pels vents, les gents porugues
creuen sentir-hi sibil·lants espectres”.*

Brenach mostra el seu desencís quan descriu les ermites que no permeten fruit dels panorames. Aquest és el cas de Santa Anna, la qual

*“(...) com és environada
a l'horitzó, per encelades comes,
sols lluca migradíssims panorames,
car la massa rocosa de sant Dimas
no permet d'esplaiar la vista,
i els cimerols del Salvadó i de Tebes
l'esguard mortal del sol morent bandegen,
sense que pugui veure en la gran corba
els cavalls que el Tità sublim afua”.*

En definitiva,

*“Hom conta que cap altre Mont no es troba
semblant en tot el món, que pel paisatge
així formós els cors mortals enjoï.
Com més un hom se'l mira, més desitja
amb desig vehement tornar-lo a veure”.*

*“Mirant sovint els cims del Mont santíssim
les punyents amargors són bandejades;
i així mateix el tedi foragita
la visió freqüent de la Muntanya.
Si mai, alguns la prometença feien
de visitar ben tost l'Estage cèlic,
cap mena de descans tenir podrien
sinó en havent vingut, ni lleure poden
fins que els cimars de la celest Muntanya
han atès: fins aquest punt llur afecte
a la Muntanya senten que s'adreça!
Però tantost les dolçfluents collades
se'ls dóna d'ascendir, tant se n'emplenen
de celestial repòs i de dolcesa
que, dexeixint-se de la terra, els sembla
d'ésser arravatats als regnes summes
i d'asseure's als divinals cenacles,
creient copsar a dolls el cèlic nèctar”.*

Hem de creure que la traducció de Saxia que ens ofereix el segle XX és una mica

esbiaixada, posant en ella tot el sentiment paisatgístic de què ha estat capaç l'edat moderna. Només, per exemple, indicar que la utilització del mot paisatge no podia ser massa literal quan sabem que l'obra era escrita en llatí, llengua que desconeixia aquest concepte. Però això no hauria d'impedir que Brenach fos per al pare Anselm Forcada "(...) *Poeticae natura propensus* (...)".

Saxia tindrà una clara influència en Cristóbal de Virués, un altre personatge que havia viscut durant més de vint anys al monestir. Cristóbal de Virués era nat, probablement, a València vers 1550, on visqué, fins que morí vers 1609. De jove havia estat militar. El seu *Montserrat*, la primera edició del qual es va publicar l'any 1588 a Madrid, va rebre les lloances de Cervantes en un passatge del *Quixot*. L'obra en qüestió va ser reeditada a Milà en 1602, ampliant-se en 1609. El seu autor és considerat un dels dramaturgs i escriptors més importants del grup de valencians vinculats a la literatura castellana del segle d'Or. Amb ell,

"Cuanto más adelantan los tiempos, más se temple el sentimiento de la terrible aspereza y aridez general en la edad del más intenso ardor místico. La visión se suaviza, y se descubre un secreto encanto, una incógnita dulzura en este retiro en la soledad y apartamiento del mundo".

El *Montserrat* del capità Cristóbal de Virués va ser considerat per Farinelli com un

"(...) documento precioso del estado de alma del siglo XVII frente a la diosa naturaleza, comúnmente rechazada o cuando menos desdeñada por rígida e impasible, atrincherada en su silencio y sin comunicación con los hombres".

Així, Virués parlava del Pirineu en els següents termes: "*helados y altos Pirineos fragosos (...) con mil peligros rigurosos*". En canvi, els pics de Montserrat, en forma de piràmides, "*Bastan a divertir y dar consuelo/ a las más tristes almas y afligidas*".

*"(...) allí extremó naturaleza
Todo lo más suave y más hermoso
Y todo lo que más mueve y aviva
La santa soledad contemplativa"*

I és que Virués parla d'una "*dulcísima montaña*"

*"¡Oh peñas, más preciosas que diamantes,
Que zafiros, jacintos y topacios!
¡Oh plantas bellas, fértiles, fragantes
Que adornáis con tal regla sus espacios!
¡Oh cuevas más hermosas y abundantes
Que reales, riquísimos palacios!
¡Oh monte, para mí parte del cielo
En su santo y dulcísimo consuelo!"*
(...)

*"La belleza, la gala y compostura
De toda la montaña es admirable.
La varia y hermosísima espesura
No puede ser más linda y agradable:*

*La eterna y fertilísima verdura
Es en extremo dulce y deleitable;
Hasta los riscos ásperos y yertos
Estan de flores y árboles cubiertos.
Los riscos cuyas cimas hasta el cielo
En forma de pirámides subidas,
Bastan á divertir y dar consuelo
A las más tristes almas y afligidas;
Que, ora cubiertos de importuno hielo,
Ora se muestran verdes y floridos,
Sólo el orden y traza de su asiento
Cuando es de admiración es de contento”.*

Virúés ens parla de Montserrat com d’un “*hermoso monte*” on la llum del sol al sortir del mar reverbera, un lloc al qual cap altre iguala “*En belleza admirable y en regalo*”.

Les descripcions escrites de Montserrat (les còpies)

Pau, Brenach, Virués i Pere de Burgos donen una certa imatge -una nova imatge per comparació a l'edat mitjana que acaben de deixar enrere- a la muntanya de Montserrat. Amb ells arribem a la segona meitat del segle XVI. Des d'aquell moment, els temes i les formes de la muntanya són ja establerts: altres vindran després d'ells i diran una altra vegada això que aquests ja han dit. A la tercera part d'aquesta recerca parlarem sobre els models que tots ells tenien al cap i que feien bella la muntanya de Montserrat. De moment, però, farem un repàs dels tòpics més repetits pels escriptors que els seguiren i que suposen un sentiment paisatgístic.

El primer autor de qui caldria parlar és Pere Gil (1551-1622), jesuïta, doctor en teologia i censor de la Inquisició. Per a ell

“La Montaña de Mont Serrat es tota rocas serradas es per part de manrresa la mes hermosa que sia en lo mon; aparen las rocas orguens. Tota ella ò es alzinas y Roures y arbossos altíssims, o Rocas serradas: y entre ellas roures y alzinas, cosa verdaderament maravellosa, y digna de ser vista: y no y ha tal en lo orbe, etc.”.

Una mica més tard, l'any 1603, Francisco de Diago, membre de l'orde dels Predicadors, Lector de teologia i Qualificador del tribunal de la Inquisició de Barcelona, publica la seva història dels antics comtes de Barcelona. En ella ens parla de Montserrat com d'una

“(...) cosa que hoy es tan insigne y celebre en todo el Orbe. Es pues una montaña a siete leguas de Barcelona y a otras tantas del mar (...) levantada en tanta manera que a puesta de sol se descubren desde su cumbre por Tramontana los Pyreneos y por Mediodia los de Mallorca (...) regalada de las aguas de muchas christalinas fuentes: ennoblecida de abundancia de yervas medicinales: privilegiada entre todas las montañas del Orbe con los peñascos, riscos, y escollos tan vistosos y señalados de que esta ceñida y quajada su espacioso circuyto de onze mil passos, haciendo una figura como de Sierra, que parece averla criado Dios con particular provincia y singular acuerdo para algun señalado servicio y culto suyo, aunque antiguamente los Gentiles le dedicaron y consagraron al profano delos suyos falsos como lo dize Hieronymo Pau (...)”

També en aquesta línia trobem una obra important, la *Crònica* del benedictí Antonio Yepes (Valladolid 1554-1618), escrita l'any 1609, obra que no pretén descriure Montserrat, però que en parla i, encara que sigui poc, ens serveix de testimoni d'aquesta nova realitat ecosimbòlica. L'interès de l'obra d'aquest eclesiàstic es troba en la valoració positiva i en termes de bellesa que fa de l'aigua que corre pel nostre massís. En Yepes -com també en Argaiz- és molt clar que el que escriu ho ha llegit en altres llocs, especialment quan afirma que els autors que ha lletrejat parlen de les herbes que s'hi troben.

Malgrat haver escrit molt poc, els mots de Yepes són molt significatius perquè per a ell Montserrat recrea la vista i és alegre i vistosa. Per contra, el doctor en dret per la universitat de Lleida i professor de la de Barcelona, Jeroni Pujades (Barcelona 1568-1645) va escriure força sobre Montserrat, però els seus escrits varen restar manuscrits fins al segle XVIII. De qualsevol manera val la pena retenir la seva visió. Montserrat, que no és més alt que Sant Llorenç, i que és una branca del Pirineu, es troba

“(...) sola y esenta de compañía de otros montes. En la propia manera que en un anillo de oro igual por todas parte[s] se pone una esmeralda, encaja un rubí ó diamante que con relevarse sobre la sortija la hermosea y embeleza, así podemos decir que la piedra preciosa que ilustra y adorna á Cataluña es la montaña de Monserrate, que encierra en sí aquella sagrada imagen”.

Sembla inaccessible, “(...) pero la belleza del orden que puso Dios en él por medio de la comun madre naturaleza, el deleite que se recibe en mirar su rústica compostura, suspende los ánimos y embellece los sentidos para que no sientan el cansancio y fatiga de la subida. Lo que mas admira es, que siendo tan áspera y llena de peñascos, nacen entre ellos mil variedades de flores (...)”.

Després de Jeroni Pujades, el nostre repàs de les descripcions de Montserrat ens duu a una obra *rara* que només es pot consultar a la Biblioteca Nacional de Madrid (departament de llibres rars i manuscrits). Es tracta de la *Descripcion general de la montaña de Montserrate* del monjo benedictí, resident a Mallorca, Juan de Campos. Campos comença situant la nostra muntanya a set llegües de Barcelona i dient que cap de les elevacions que l'envolten la superen.

“La compostura, y fabrica della se representa a los ojos de diversas, y admirables peñas, pero realmente toda la montaña es una peña, y nace de una rayz, como lo muestran sus torrentes, o arroyos; su aspereza es grande, y a los que la miran de lexos parece cosa inaccessible, y que de ninguna manera puede ser habitada, ni pisada de pie humano, mas es tan notable su compostura, y tan hermoso el orden y concierto de su fabrica, que llegados a caminar por medio de sus riscos; en lo mas fatigable dellos hallan tanta admiracion y consuelo, que les alivia, y descansa del trabajo, que promete su dificultosa subida. [¿]Pero a quien no descansara el cuerpo, y regalara el alma, ver esta inmensidad de rocas y peñas, vestida de altos, y hermosos arboles, coronada de tiernas, y hermosas flores, cuya variedad, y muchedumbre matizada de tantos, y tan bellos colores, dexa satisfecho el gusto, y desseo, mostrandose en forma de compuestos, y adornados jardines, y verdes y deleytosas florestas[?] Y no solo se engendran estas arboledas en las partes donde parece que la disposicion, y algun poco de tierra dan lugar para ello, pero tambien en lo mas escabroso y aspero, en medio de las peñas, y riscos puros y sin tierra, se veen viciosos, y levantados arboles, y ervas (sic) saludables, y flores cuyo jardinero es el cielo, plantandolas, y regandolas de su mano, pues solo el puede suplir la falta de agua que ay en las cumbres de esta montaña, no porque entre sus peñas no se engendren fuentes, pero su division, y apartamiento, da lugar para que escondidamente sin salir arriba se suman, y baxen por las entrañas de las mismas rocas; como se ve en una fuente que esta bien alta a la parte de Santa Cecilia (...) cuyas aguas se sienten caer entre dos riscos (...)”.

“Cerca deste nacimiento se hallan concavidades, y cuevas espantosas, donde algunos con menos animo que curiosidad han intentado a entrar, y se han buuelto a salir sin ver el secreto fin que aquella maravilla encierra, contentos con dezir que bien a dentro se siente el sonoro ruido de algunas aguas que corren, las quales no deven de ajudar poco ala verdura eterna con que se concervan (sic) los arboles, y yervas (sic) de la montaña, y no es solo esto lo que la hermosea, y adorna, pero la misma descomposicion de los riscos, y el diferente (sic) assiento, que tienen en su proporcion elevada, y alta, viene a hazer una

composicion milagrosa, tan llena de hermosura, que arrebatava el alma a la contemplacion divina, viendo que por muchas partes se levantan unas rocas tan altas de tan agradable forma, y tan yguales en distancia, que aiudadas de las peñas tajadas, y pendientes (sobre quien tienen su asiento) parece que la omnipotencia divina ha fundado aqui una Ciudad grande, con su muralla fuerte, y torreada, llena de baluartes, y garitas, donde habiten, y pelleen (sic) soldados suyos contra los exercitos del infierno. Las peñas son toscas, y dificultosas de labrar, tiran algo a la naturaleza del jaspe, y lo ay en ellas aunque bronco, y grossero; creese que si se pudiesse diligencia sin mucho trabajo se hallaria de lo muy fino. Finalmente todo lo que esta santa montaña en si contiene es admirable, raro, y peregrino, y una muestra, y señal que Dios ha puesto en ella de quan agradable le es la veneracion en que aqui se tiene la Imagen de su gloriosissima madre, pues parece que crio con mayo[r], y cuydado particular esta tierra, tan llena de maravillas, y milagros, para archivo, y deposito deste santuario, donde siempre le cantan alabanças”.

En aquest punt, Campos assegura que parlarà més de la “*descripcion*” de la muntanya en tractar les ermites. D’aquesta manera, algunes d’elles presenten, des del seu punt de vista, visions agradables: “*Gozan las hermitas de hermosas, y alegres vistas, unas mas que otras (...)*”.

El proper autor en qui ens hem d’aturar és Gregorio de Argaiz, *cronista de la religión de san Benito*, com ell mateix es definí. La seva *Perla de Cataluña* es va publicar a Madrid l’any 1677. Es tracta d’una història de la nostra muntanya i santuari que comença explicant l’escenari on se situen els fets. Aquest lloc és per a Argaiz agradable i formós, malgrat que ja sap que a Amèrica hi ha llocs més propicis per a la natura humana i d’influències més nobles sobre les persones.

Per a Argaiz, Montserrat semblaria un lloc estèril, però vist des d’un altre angle se li fa un jardí i un bosc espletós, imatge aquesta que, com veurem, era una de les més utilitzades per parlar del nostre massís. Argaiz es preocupa per la vista que es pot trobar des de cadascuna de les ermites i no sembla deixar-se espantar pels cingles, ni tan sols pels de Sant Dimes. I és que, tot i tenir una visió de Montserrat com a desert eremític, per a ell, la muntanya no deixa de ser bella també pel fet de ser muntanya:

“No ha sido menos hermosa esta Montaña por Montaña; pues antes por su altura tienen sus habitadores andada una jornada para el Cielo, y para mas presto avecindarse en aquella Celestial Ciudad con los Angeles, desencarcelados en las estrechuras del mundo, y sueltos de tan pessados grillos, y cadenas que nos arrastran, quales son las passiones del cuerpo. Què regalo no dixerá San Gerónimo de la soledad, si viera este serrado monte!”

Pocs anys més tard, l’any 1685, Manuel Marcillo (jesuïta i olotí) va publicar, a Barcelona, la *Crisi de Cataluña*. Es tracta d’una obra que pretén restablir el prestigi del Principat i que, posada a la tasca de parlar de coses positives i favorables del nostre país, Montserrat serà una d’elles. Situada al mig del Principat, des de la muntanya es veuen Eivissa, Mallorca i Menorca. També ens diu que els seus cims semblen núvols posats al cel i que, tot i l’esforç que costa arribar-hi, l’esgotament desapareix en contemplar l’ordre i la composició que la formen.

Cap a la darrereria del segle XVII, Pere de Marca, aquest pirinenc que havia fet carrera a París i que participà en la reestructuració de la frontera hispano-francesa després del Tractat dels Pirineus, publicava la seva *Marca hispànica*, una obra escrita en llatí que consta de quatre llibres. Els dos primers parlen de geografia, el tercer d’història i a més hi ha una notícia del

monestir de Montserrat i de la llegenda de Garí. En aquesta, Pere de Marca ens parla de l'artifici de la natura per vestir Montserrat. Per a ell, les muntanyes que formen el massís per sobre del nivell del monestir són columnes:

“D'aquest planell, i per la part posterior de les edificacions, alterosos penyals en fila i en forma de columna aixequen la seva testa, als cims dels quals algunes persones s'esforcen a pujar per fatigoses i estretes escales cavades a la roca, i altres, per anfractuositats de la muntanya i per senderons pedregosos. Allí mateix queda la muntanya partida en dues parts, com si fos tallada amb una serra, d'on li ve el nom, elevant-se en continus penyals, amb una afrau que s'allarga entre dues carenes gairebé travessada pel mig per un torrent que baixa de dalt de tot, inflat per l'aigua que porta a causa dels ruixats que cauen a les vessants que hi conflueixen; hom l'anomena la Vall Mal (...)”.

En canvi, vist des del sud, el massís té un altre aspecte:

“Es veuen contínues penyes agudes, completament pelades o cobertes de vegetació, que s'aixequen amunt, i impedeixen al vianant tota esperança de seguir el camí degut a l'aspra del terreny, si no és fins que, acostant-se al començ del camí principal, s'obre pas fent una volta per aquest costat de la muntanya, i arriba fins al que avança pel declivi de la part oriental arran de les penyes en agulla, com ja diguérem. Caminant per aquesta sendera tortuosa, un cop s'ha arribat als llocs més alts, es frueix d'una deliciosa vista sobre les terres immediates fins a la comarca del Penedès i les muntanyes que voregen el Camp de Tarragona. Per la banda nord hi ha un camí més planer, sempre verdejant amb les frondes ubèrrimes dels arbres, on tot és un encant dels ulls per les diverses figures de les roques, que s'eleven com agulles a cada moment, aquí com un castell voltat de torres, allí com les flautes d'un orgue, o amb altres formes diverses, degut al treball admirable de l'erosió de la joganera naturalesa”.

També a la Biblioteca Nacional de Madrid es troba una obra de Francisco de Ortega titulada *Poema heroico*. L'edició d'aquest poema va ser datada per Palau i Dulcet a Anvers l'any 1690. Ortega era frare, predicador de sa magestat i “*Monge professo del mesmo Sanctuario*” de Montserrat. El llibre està dedicat a la “*Christianissima rerna (sic) de Francia*”. Veiem-ne alguns versos:

*“Esta pues encumbrada sin rezelo
Primera de los orbos marabilla,
Ultimo coto, que divide el Cielo,
Montaña, que ostento la mejor silla;
(...)”*

*“Asciendese del Monte á la eminencia,
(Por la parte de Oriente caminando)
Por siempre ameno risco en la parariencia,
Que verdores, y fruto esta ostentando;
Ofreciendo en Divina proibidencia
Amenidad frondosa en Monte blando;
Conque (sic) encendido topa el Peregrino
Anticipando bien en el camino”.*

“Quien por Ocaso al Monasterio viene

*Por pielagos de campos no alterables,
Mas feliz rumbo de montañas tiene
En planicie, y verdores deleitables;
Y aunque á la vista immenso sepreviene (sic)
Copete de obeliscos formidables;
Surva seguro en su Verdor Vizarro
El que inventó Minerva triumphal Carro”.*

*“Breves pensiles, en su ser hermosos,
Ocupan lo restante de la plaza [del monestir]
Que para ser amenos, y frondosos
Del monte la Aspereza no embaraza;
Con adornos de Flores belicosos
Con ellos el Combento aqui seenlaza (sic);
Porque viva del culto Ministerio
En eterno verdor el Monasterio”.*

Com hem vist, tant en Argaiz com en Marcillo es repetien alguns dels tòpics esbossats en el Renaixement. D'altra banda, l'obra de Pere de Marca, tot i mantenir-se dins del mateix conjunt de sentit ecosimbòlic, mostra un lleuger distanciament quant als temes que els autors d'aquesta banda del Pirineu havien posat com a centrals: no oblidem que ell era ciutadà francès. En canvi, en la llengua de l'estat veí trobem dues obres redactades en francès i publicades a principis del segle XVIII que conserven el mateix sentit ecosimbòlic que fins ara hem estat repassant. Els seus dos autors, aparentment espanyols, publicaren a França i a Bèlgica obres en què es parla de Montserrat. El primer cronològicament fou Juan Alvarez de Colmenar, de qui res no hem pogut saber. Per a ell, un cop al cim de Montserrat, les altres muntanyes semblen al nivell de la plana, des d'allà s'arriben a veure les Balears i la seva forma serrada en justificaria el nom.

“Le Mont-Serrat est une montagne de la Catalogne, célèbre pour sa hauteur prodigieuse, mais plus encore a cause d'un lieu de dévotion (...) Elle s'éleve si fort au dessus de toutes les montagnes voisines, que quand on est arrivé sur sa cime, elles paroissent presque être au niveau de la plaine, & l'on découvre non seulement toute la campagne jusqu'a Barcelone, que en est a sept bonnes lieues, mais aussi bien avant dans la mer, jusqu'aux Iles Baléares, qui en sont a soixante lieues de distance. Elle est presque toute de rochers escarpez, qui sont pointus & elevez, en manière de dents de scie, ce qui, comme on croid, lui a fait donner le nom de Mont-Serratus, Mont-serrat (...).”

L'altre autor que ens interessa és Lluís Montegut que publicà a Tolosa de Llenguadoc la seva història de Montserrat, l'any 1739. Com es veu en el cognom, Montegut podria ser català; també sabem que havia estat religiós de l'abadia de Montserrat i que era procurador de Montserrat a França. El llibre està dedicat a *Madame Première de France*, l'Altesa Reial. En ell, Montegut es proposa descriure la muntanya, el monestir, les ermites i l'església en la primera part. A la segona es parla de la història de Garí, una història que semblarà “(...) *fort extraordinaire dans ce siecle où l'on est si incredule sur le fait des miracles*”.

De Montserrat, Lluís Montegut ens diu més o menys el mateix que ens n'ha dit Alvarez de Colmenar:

“Cette montagne est entourée de plusieurs autres, mais elle est entierement

separée en son circuit qui est de quatre lieuës. Elle s'éleve au-dessus de toutes celles qui l'environt, & a son sommet elle se divise en plusieurs rochers escarpez, d'une telle hauteur, que lorsqu'on jette de là les yeux sur les rochers et sur les montagnes voisines, on ne les apperçoit presque pas, & on les confond avec la plaine. Quand l'air est serain on découvre de ces pointes les Isles Baleares ou Majorque & Minorque, quoiqu'elles en soient éloignées de deux cents milles”.

Vista de lluny la nostra muntanya sembla horrorosa, però la simetria, la forma que té i el fet que estigui coberta de flors i arbres la fan diferent del que d'antuvi havíem pensat.

“A regarder de loin le Mont-Serrat, il semble que ces différentes pointes de rochers sont plusieurs montagnes escarpées, dont l'aspect a quelque chose d'affreux. Mais quand on est assez près pour en découvrir la forme & la situation, on voit une même roche divisée en plusieurs pyramides, qui sont comme une enceinte, rangées avec tant de symetrie qu'on diroit que c'est un ouvrage fait a la main. Ces rochers sont couverts d'une infinité de fleurs, qui peuvent disputer pour la beauté avec celles des parterres les mieux cultivez; & ce qu'on aura de la peine a se persuader, c'est que malgré la dureté du rocher, & l'injure des saisons, elles se conservent toujourns dans leur éclat & ne se flétrissent point de toute l'année. Celles que l'on y remarque le plus communément sont l'œillet simple, l'aiglantine & la violette”.

“Une infinité d'arbres d'une frosseur surprenante sortent des fentes de ces roches, quoiqu'il n'y paroisse point de terre ni d'humeur; mais les plus gros chênes naissent dans ces lieux si secs, & l'on en voit une grande quantité, non-seulement au bas de la montagne, mais même sur les plus hautes pointes des rochers: ces arbres conservent leur verdure toute l'année, de sorte qu'il semble que le Maître de la nature ait répandu une benediction particuliere sur cette montagne en faveur de la Sainte Vierge qui y est honorée de tous les fidelles”.

Per a ell cal anar a Montserrat, però “(...) *il ne faut point la fantaisie de voyager en forme de dessein, ou que la curiosité de voir des Provinces éloignées nous y conduise”.*

A la fi del segle XVIII, Antonio Ponz, secretari de Sa Majestat i de la Real Academia de San Fernando, membre també d'algunes de les societats més importants d'aquells anys, publica el seu *Viage de España*. De pas per Montserrat, ens diu que “*No se puede negar que el todo de este Santuario, y prodigioso monte, ya se considere por la devocion, ó por los caprichos de la naturaleza, es de lo mas singular que puede verse*”. A nivell paisatgístic ens interessa retenir que

“Está situado dicho Monasterio en un vallecito muy frondoso, con vista desembarazada á la Ciudad, al mar, á la campiña &c. Todo aquel ameno distrito se halla revestido de diferentes árboles, y arbustos, que lo hacen sumamente agradable”.

Les descripcions de Montserrat a la llum de la raó

Els autors tractats, en passatges excepcionals, repeteixen allò que els nostres humanistes havien proposat. El canvi més important en aquesta representació de la muntanya el farà l'il·lustrat Guillem Bowles. William o Guillem Bowles, científic irlandès al servei de l'Estat espanyol (c. 1721-1780), va estudiar dret i l'any 1740 es traslladà a París on s'interessà per les ciències. Allí conegué Antonio de Ulloa, el qual el convidà a traslladar-se a Madrid per visitar mines i establir un gabinet d'història natural i un laboratori químic (1752). Sota la protecció de Richard Wall va viatjar per la península, descobrint el potencial miner del país i millorant les tècniques, especialment a Almadén on va portar personal qualificat alemany. Convé destacar-lo també pel fet que va impulsar la creació de societats econòmiques. Fruit dels seus viatges publicà la *Introducción a la historia natural y a la geografía física de España* (1775), traduïda al francès i a l'italià.

Per a ell, la muntanya de Montserrat,

“Du côté qui donne sur le grand chemin, elle ressemble a un jeu de boules: ses pyramides sont séparées les unes des autres, & elle est entourée de plusieurs collines qui la joignent aux Pyrénées. Elle est composée de pierres calcaires, arrondies, de différentes couleurs, conglutinées avec une terre a chaux jaune & avec un peu de sable.”

A mida que s'ascendeix per la muntanya, desapareixen les flors i només s'hi troben “(...) roches pelées, séparées en colonnes, qui forment des pyramides (...)”. A grans trets, el discurs de Bowles és fonamentalment el d'un geòleg de la darrereria del XVIII, un geòleg potser una mica “desorientat” quant a l'origen de la nostra muntanya:

“Selon moi, les partisans du système de la formation des montagnes, par le dépôt successif des sédiments de la mer, auront de la peine a concilier leurs idées avec la structure de la montagne de Montserrat; car il est difficile de concevoir comment la mer auroit pu y rouler des pierres, ni comment le quarts, les grais & la pierre de touche ont pu se former & se conglutiner avec la pierre calcaire”.

Aquest serà un dels temes que més es repetiran d'ara en endavant. Com dirien els teòrics de la comunicació, Bowles va saber posar el tema de l'origen geològic de la muntanya en l'agenda dels autors que el seguiren. Amb ell arribem al segle XIX. La visió canvia ràpidament, certament per influència dels nous temps, però convé recordar que el monestir de Montserrat va ser abandonat i cremat per les tropes franceses durant la Guerra del Francès.

En aquest context, l'any 1821 sortia a la llum pública el *Viage literario a las iglesias de España* del dominic i membre de l'Academia de la Historia Jaime Villanueva. Villanueva havia visitat Catalunya, i més concretament la diòcesi de Vic, l'any 1806 (per tant, abans de la crema). La muntanya de Montserrat va ser una de les meravelles i rareses que cridà la seva atenció:

“El monte de Monserrate (...) es uno de los objetos que llama la atencion de naturales y extranjeros, y admira aun á los acostumbrados á ver rarezas y maravillas de la naturaleza. No hay pincel ni pluma que pueda explicar las perspectivas que ofrece al que se interna en él. Grupos continuos de cilindros y conos de varios tamaños, unidos con mas ó menos estrechez, dejando en su union las grietas suficientes para que la naturaleza los adorne, y digamos los

borde con sus verdes producciones, que ofrecen una labor vistosísima. Es singular la magnitud de uno de estos conos que digo, que se eleva solo en la cresta de la montaña, y llaman el Cavall Bernat (...)”.

Citat el monòlit del Cavall Bernat, segueix la descripció que en féu, en llatí, el pare Bre-nach (vegeu més endavant). Malgrat que la seva sigui una visita a les esglésies del país, Villanueva ens dóna a entendre un paisatge que ja ha estat força, per no dir plenament, dessacralitzat. Visió aquesta que també és força present en la *Relación de los pueblos de que consta el Principado de Cataluña* de Vicente de Frígola (intendent general de l'exèrcit i geògraf):

“Otros muchos productos curiosísimos se encuentran en este Principado, como la famosa montaña de Monserrate, tan original en la forma y posicion de sus peñascos, como en la materia, que es una especie de aglomeracion conocida por los naturalistas con el nombre de pouding”.

L'any 1839 començava la publicació dels *Recuerdos y bellezas de España*, obra sortida de la ploma de Pau Piferrer que anava acompanyada dels gravats de Josep Parcerisa. Amb Piferrer som de ple en el romanticisme. El nostre autor es demana

“¿Descriurem aquesta famosa muntanya? Tret de les seves belleses naturals, ¿què en descriuríem sinó solitud i abandó, i que veuríem en el santuari sinó misèria i dolor per a l'ànima afligida que es recordés d'allò que fou? Més ens valdrà que guaitem ràpidament aquests feixos de penyals i que ens abismem en la sublim i espantosa timba que s'obre al peu del monestir fins a tocar les aigües del Llobregat. Millor serà que pugem a sadollar-nos l'ànima amb la immensitat dels espais, que voregem els avencs, que ens enfilem per aquelles llargues i gairebé dretes escales que no han d'envejar res a les dels Alps, i que ens arribem fins a les ermites desertes on visqueren en pau homes de cor senzill i sant. Davallarem després pels pendisos rapidíssims mentre el vent grinyolarà per entre aquelles roques fantàstiques, tot fent arremolinar densos eixams d'aus fetilleres, els xiscles de les quals ens ompliran de santa horror. I quan estiguem cansats d'aquesta llarga correria i la nostra imaginació se senti embriagada de goigs i d'inspiracions, ens n'anirem a seure sota els claustres destruïts o al peu de la façana romànica i, embolcallats amb el mantell de l'esperit, evocarem la visió d'allò que la muntanya ha estat. I amb els ulls de l'ànima contemplem aquesta visió, tot admirant la seva simplicitat, la seva religiositat i el seu misteri”.

El segle XIX fou un segle de diccionaris geogràfics. L'any 1832 una “Sociedad de Literatos” publica a Barcelona un diccionari geogràfic universal dedicat a la Reina d'Espanya, l'elaboració del qual havia tingut en compte els darrers diccionaris publicats en castellà, francès, alemany i anglès. En l'entrada Montserrat s'hi recull que aquest és un *monte* d'Espanya, separat de les altres muntanyes, les quals podrien competir amb ell en l'alçada, però no en la forma ni en l'estranyesa de la “*hechura*”. Aquest article ens parla de la composició de les roques que formen la muntanya i reprèn altres temes que ja han aparegut en Bowles. També per a aquest grup de literats, la muntanya sembla un joc de bitlles i al seu voltant hi ha “(...) *muchas colinas que la unen á los Pirineos*”. Geològicament suposa una gran dificultat el fet d'acceptar la teoria

del seu origen vinculat a la sedimentació marina: com veiem, l'explicació geològica és clarament inspirada en Bowles.

El diccionari també insisteix en el fet que des del cim es veuen les Balears. Un altre tòpic repetit és el fet que, malgrat la manca d'aigua a la superfície, la muntanya sembla un jardí.

Més endavant, a mitjan segle XIX, també a Barcelona, es publica un altre diccionari geogràfic universal, però aquest cop pintoresc. De Montserrat ens en diu

“Monte de España, en la provincia de Barcelona, en la margen derecha del rio Llobregat. (...) Esta célebre y prodigiosa montaña, separada de los demás montes cercanos, es de figura tan particular, que no se conoce otra semejante. Su gran mole está formada de rocas cónicas, altísimas y escarpadas que cierran su circuito, dejando solo algunas pequeñas entradas angostas y difíciles. A la mitad de su falda y con exposición al E. se encuentra el famoso monasterio donde se venera la imágen de la Virgen, y en las puntas y picachos de las rocas se encuentran separadas unas de otras, hermitas construidas unas en las concavidades de las peñas y otras en las mismas cimas”.

Dos anys més tard, en 1847, es publicava l'*Itinerario descriptivo de Cataluña* de Tomàs Bertran, polític i escriptor anticlerical. En aquest, el tema geològic torna a ser preponderant, tot i que es posa en relació directa amb el cas de Cardona. I és que

“Monserrate es famosa en Cataluña por el santuario de su nombre (...) y tambien es celebre en la historia natural por circunstancias que la distinguen de las otras montañas. Se compone de grupos de conos inmensos, elevados sobre una basa de peñascos de ocho leguas de circunferencia. Mirada de lejos parece del todo desnuda y sin rastro de vegetacion, mas con la proximidad va tomando un aspecto risueño. Hay en ella bosquecillos de árboles siempre verdes, y plantas aromáticas: en sus faldas hay muchos pinares: pero, á medida que se sube hácia la cumbre se ve cesar la vegetacion, y en la cima solo hay peñas peladas y separadas como columnas ó pirámides; de manera que, desde el llano, parece un juego de bolos; y esta configuración la causa la desaparicion del gluten ó betun que las unió, y que por efectos naturales se desconpondria, dejando de la antigua montaña tan solo el esqueleto. Entre las referidas pirámides las hay que tiene[n], hasta 150 pies de elevacion, y en parte se componen de la piedra de toque, llamada Lapis-lydios”.

Un altre diccionari publicat al segle XIX és el de Pascual Madoz. Per a Madoz, home de lleis, Montserrat és un *monte* de la província de Barcelona:

“Esta célebre y prodigiosa montaña, separada de los demás montes cercanos, que pudieran casi competir con ella en elevacion, aunque no con lo estraño y único de su admirable hechura, es de figura tan particular, que no se conoce otra semejante, y solo se le parece en algo la estructura de las montañas de la isla de Ntra. Sra. de Monserrat en las Antillas. Su gran mole está formada de rocas cónicas altísimas y escarpadas, que cierran su circuito, dejando solo algunas pequeñas entradas angostas y difíciles”.

Per a Madoz, tots els camins son “(...) ásperos y fragosos”,

“Las pirámides que se elevan de su gran mole, se componen de piedras calizas,

redondas, cenicientas, rojas, amarillas, pardas y de color de carne, unidas y conglutinadas entre sí, con un betun natural (...) Por la parte que mira al camino real, parece un juego de bolos, porque sus picos ó pirámides estan separadas unas de otras, y alrededor tienen muchas colinas que la unen á los Pirineos”.

Després, Madoz s'estén en una explicació geològica molt influïda per Bowles, i acaba dient que

“Aun cuando no fuese por el santo motivo de devocion á la sagrada imágen de esta señora, seria siempre bien empleado el trabajo que cuesta llegar allí, por la hermosa vista que se presenta y los caprichosos objetos de aquella frondosa montaña”.

L'any 1853 es publicava la *Sucinta reseña* de Grau i de Solà. Per a ells, la “mole” de Montserrat

“(...) está formada de altísimas rocas cónicas á manera de pilones de azúcar que encierran su circuito, dejando en sus escabrosos flancos estrechas y azarozas entradas”.

La comarcada se'ls presenta “(...) cual un hermoso jardín, pero conforme se vá subiendo al monte pierde éste su vejetacion hasta que en su cima solo se hallan rocas peladas y desnudas”. Amb tot,

“(...) no se crea que por ello sea triste la montaña, pues presenta tanta variedad de objetos al viajero que es imposible describirlos”.

“El artista tendrá mucho que ver en este monte; el naturalista que admirar y el filósofo (sic) que contemplar. Trazará el artista en su album los mas sorprendentes y fantásticos panoramas, el naturalista, á mas de la abundante mineralogia, admirará su rica y variada flora (...) Puede allí el filósofo contemplar las maravillas de la naturaleza, la obra de la infinita sabiduria: aquellos altos conos que se elevan hasta confundirse con las nubes, le harán comprender la pequeñez de sus obras; las grandes cuebas y profundos antros que existen en el Seno del monte le revelarán el incomprendible poder de Dios, y no podrá menos que humillarse y reconocer su pequeñez al verse rodeado de tanta grandeza como al Omnipresente le plugo crear. Tal es el rey de los montes: Montserrate”.

Montserrat esdevé, gairebé de sobte, el rei de les muntanyes, malgrat que en aquells anys alguns autors creien que no era el més alt de la regió, ni de bon tros (vegeu més endavant).

Després d'ells és el torn de Joaquín Sala, pintor d'origen català, a més d'escriptor i científic de mitjan segle XIX. També ell concedirà la palma de les muntanyes espanyoles a Montserrat:

“Monserrate que de lejos se muestra con sus picos en forma de gradas y sus agujas parduzcas que el sol suele hacer brillar en medio de sus rayos de oro, es por la hermosa vista que ofrece y sus caprichosos y variados objetos, uno de los parajes mas bellos de la pintoresca Cataluña, de los que mas escitan la

curiosidad de los viajeros, de los que mas sorpresa causan. Y atiéndase que nuestro país es sin duda una de las provincias mas notables de España en bellezas naturales, en montañas sorprendentes (...) Sin embargo, Monserrate obtiene la palma de la hermosura entre todas las montañas catalanas, y esto es tanto por lo atrevido de sus formas, como por las riquezas naturales que encierra”.

Montserrat té per a ell unes estranyes formes que li recorden gegants que amenacen la plana o un monument feudal. Referint-se a un reputat geògraf espanyol el nom del qual calla, assegura que la seva forma la fa diferent de totes les altres muntanyes, essent comparable només al Montserrat de les Antilles. Està formada per roques còniques altíssimes i escarpades que la tanquen deixant només entrades angostes i difícils. Les piràmides que la formen es componen de pedres calices vermelloses. Vista des del sud sembla un joc de bitlles i al voltant hi ha molts turons que la uneixen als Pirineus. La seva descripció, no és difícil de comprovar, es vincula molt clarament a la imatge que n’havia donat Bowles. Aquest vincle queda molt clar en la manera com explica la seva formació: per a ell, Montserrat és el resultat del modelat de l’aigua, tot i que la seva morfologia presenta problemes per als autors que creuen que és obra de les deposicions de sediments marins,

“(…) pues en la montaña de Monserrate no se comprende el modo con que esta pudo redondear las piedras, ni como el cuarzo, la piedra arenisca y la de toque, se pudieron formar y conglutinar con la piedra caliza”.

Si la inspiració geogràfica de Bowles resta amagada, Sala no té cap problema a reconèixer que aquesta completa la “*bellísima descripción*” que n’havia fet Pujades. “*Ambas autoridades llenarán cumplidamente este delicado punto de nuestro bosquejo histórico de un modo que no habría podido hacerlo nuestra insuficiencia*”. Llàstima que aquest autor es dediqués a repetir allò que ja estava escrit, perquè hagués pogut aportar idees noves, sobretot perquè sabem que va aventurar-se per llocs encara no massa visitats (excepte dels habitants dels contorns). Efectivament, a Montserrat, Sala va fer

“(…) una escursión por una parte inaccesible de la circunferencia de la montaña y recorrí un valle muy frondoso de su feraz campiña que en otro tiempo formaba una colina mas agreste y varias fisonomías ó paisajes menos simpáticos é incultos”.

A la dècada dels seixanta, el religiós Joan Martí i Cantó (Barcelona 1829-1887) escriurà diverses obres que més o menys fan referència a Montserrat. Aquí ens aturarem en la *Historia de la imagen y santuario de Ntra. Sra. de Montserrat* (1864). Aproximadament a set lligües de Barcelona, es troba una muntanya que “(…) *compite con todas en belleza por sus originales formas*”. Més endavant (1875) també dirà que “*Montserrat es una bellísima y admirable montaña sentada en el corazón de Cataluña*”.

Però, tot i aquesta bellesa, no deixa de ser

“(…) una pieza espantosa de granito dispuesta por la Providencia divina para trono de María, cuya circunferencia mide hasta cuatro leguas, y la altura 3993 piés. Esta medida fué tomada por el P. Ametller, célebre naturalista de la comunidad de Montserrat, y contada des de la roca que se encuentra en medio de las aguas del Llobregat, delante del torrente de santa Maria”.

“Distinguen á Montserrat una multitud de hendiduras que dejan descubiertas rocas altísimas amenazando un desplome terrible que maguallaria al infeliz que topasen; no obstante, ni una sola vez ha debido lamentarse ninguna catástrofe en las varias caidas de trozos de montaña. (...) El origen de estas hendiduras ha sido atribuido al transtorno que sufrió la naturaleza en la muerte de Jesus; pero los geólogos afirman no ser otra cosa que las avenidas de las aguas”.

Joan Martí i Cantó és dels (molts) autors que parlen del tema dels ocells que prenen el menjar de les mans dels ermitans i de les plantes aromàtiques que creixen a la muntanya. Repeteix, de passada, la poesia d’Anselm Forcada en què es deia que Maria era qui cuidava aquest jardí natural.

“Por último, se respira en toda la montaña una saludable admósfera (sic); las pocas fuentes que hay de la mitad abajo son muy fuertes y provechosas, y en la inmensa estension de su horizonte recrea sobre toda comparacion la vista, pues distínguese claramente desde su cumbre los montes de Valencia y de Aragon y las Islas Baleares, en un dia sereno y despejado”.

Pocs anys després es publicava *La estrella del Montserrat* de Francesc de Paula Fors de Casamayor, advocat, auditor de marina, membre de l’acadèmia de jurisprudència i legislació de Barcelona, soci i professor de la de Madrid, membre de l’Institut d’Africa de París, etc. La seva obra pretén ser una relació històrica de Montserrat i la seva inspiració prové en diferents passatges de Pau Piferrer. Per a ell, Montserrat,

“(...) por su naturaleza singular, y por las antiquisimas y religiosas fundaciones de su Monasterio, se presenta como una de las curiosidades mas notables de España. Domina los caminos y principales eminencias de Cataluña”.

“(...) [C]ompuesta de rocas altísimas y escarpadas, de ramblas y torrenteras que no dejan sino pocas y angostas entradas”, té una elevació de 1139 metres amb 16 centímetres, i així,

“Por lo encumbrado puede inferirse lo delicioso de su vista, que se dilata por Oriente y Mediodía sobre el Mediterráneo, y por Occidente y Septentrion hasta los montes de Valencia, Aragon y Pirinéo (sic). Agradable y sorprendente es el espectáculo del bello panorama que desde la cima se presenta (...)”.

Però a més de la vista, del panorama que ens permet presenciar la muntanya, com en el cas anterior, Montserrat en ella mateixa forma també un objecte paisatgístic:

“A partir del Monasterio, pelada del todo la montaña, forma en varios paisajes, picachos y peñones á manera de las almenadas torrecillas de un edificio gótico, que algunos escritores han comparado a un juego de bolos. Desde luego se manifiesta como impenetrable é inaccesible por su extraordinaria figura, y aún parece de cerca que se aleja la esperanza de poderla reconocer cual se desea”.

El volum corresponent a Montserrat de l’*Album pintoresch-monumental de Catalunya* sortia a la llum pública l’any 1881. Es tracta d’una iniciativa del món excursionista que jugarà un dels papers més importants en la difusió del sentiment del paisatge a Catalunya. L’obra

convida els lectors a emprendre excursions per la muntanya i dóna nom a algunes de les roques que la formen.

“Elevadísimas rocas de figuras diversas, en lo general cónicas, donan á la Montanya l’aspecte més fantástich que puga imaginarse, y á sa extranya silueta deu, sens dubte, lo nom de Mont-serrat (montanya serrada ó en forma de serra). S’opina també que l’origen d’aquest nom deu buscarse en Mont-sagrat (montanya sagrada)”.

“La vegetació hi és espléndida, essent notable per sa expontaneïtat y per la varietat innumerable d’especies, algunas d’ellas peculiars d’aquesta montanya”.

A la fi de la dècada dels vuitanta es publica, simultàniament a Barcelona i a París, la *Guide a Barcelone* d’A. Gelee-Bertal, autor per a qui també *“Cette merveilleuse montagne, [és] la Reine des montagnes espagnoles (...)”*. Aquesta guia ens parla d’una muntanya *“(...) dont l’aspect abrupt, aride, est loin -malgré son originalité- de laisser deviner les admirables beautés qu’elle renferme”*.

“C’est une amas de cônes immenses, superposés les uns au-dessus des autres, nus, inaccessibles, au milieu desquels on ne peut passer qu’a grand’peine”.

L’autor ha llegit Madoz, i el cita en la seva obra. Després de descriure’n la geologia, diu que

“Le ton d’ensemble est d’un gris triste. Il offre a la vue deux cimes principales, qui sont séparées par une vallée composée d’angles et d’aspérités, dans laquelle les eaux qui, les jours de pluie, ruissellent en une myriade de cascades, ont creusé un ravin qui est la ligne limitrophe des évêchés de Barcelone et de Vich”.

Una nova guia es va publicar (suposadament) a la dècada dels vuitanta. Es tracta del *Plano y guía del viajero en Manresa, Montserrat, Tarrasa, Mataró y Vich* del militar Emilio Valverde y Alvarez (Manila 1848-Leganés 1894). Aquesta datació ha estat feta per inferència de les altres obres que el seu autor va publicar i que han estat incloses en el repertori de Maria del Mar Serrano. Aquestes obres varen veure la llum pública entre 1884 i 1887. Per a la *Guía Valverde, Montserrat* és un *“fantástico monte”*:

“Esta aislada, célebre y prodigiosa montaña, de extraña y admirable hechura, forma su gran mole con rocas cónicas, altísimas y escarpadas, que cierran su circuito dejando algunas pequeñas entradas angostas y difíciles (...). Sus elevadas pirámides se componen de piedras calizas de varios colores, unidas y conglomeradas entre sí formando barrancos que dividen la montaña en mil ángulos diferentes, y constituyendo su cuerpo masas enormes de peñas con rajas horizontales y verticales”.

“(...) En la cima sólo hay peñas peladas y separadas como columnas, formando pirámides que llegan hasta los 150 pies de altura, de piedras redondeadas calizas, areniscas, cuarzos blancos venados de rojo y con toques de color negro”.

“Recorriendo rápidamente con la imaginación aquellas misteriosas masas de granito, hundiéndose en el espantoso y sublime derrumbadero, subiendo á la más elevada cúspide tan cercana de la inmensidad de los espacios, deslizándose á orillas de tantos precipicios y contemplando aquellas agujas solitarias de tan rarísima textura, evócase fácilmente por el viajero la visión de lo que ha sido y representa Montserrat, admirando y comprendiendo el religioso misterio y la entusiasta devoción que se mantiene inalterable en las comarcas catalanas hacia el sacrosanto monte y su Virgen titular”.

Després dels autors estudiats vindrà l'obra de Josep Roca i Roca, autor molt interessant perquè ja en ell es veu un clar interès pels cims individuals i per recórrer la muntanya amb afanys de contemplació paisatgística. No en va som a la darrerria del segle XIX! Amb ell, com amb García del Real o amb l'*Album pintoresch*, els autors han començat a parlar als visitants com a viatgers. Roca (Terrassa 1848-Barcelona 1924) fou un periodista de talant republicà, fundador i president (1872) de la Jove Catalunya. De la seva part, l'obra de García del Real ens parla de l'aridesa que mostra la muntanya a primera vista i com, en canvi, hi creixen moltes plantes medicinals. A totes les esquerdes i forats creixen plantes i arbustos.

Acabem aquí la nostra relació de descripcions, tot i que la podríem allargar fins al nostres dies. Ho deixem a les portes del segle XX, quan a Catalunya el moviment excursionista ja s'ha desenvolupat i quan tenim ben present l'escola paisatgística d'Olot. El que hem vist sobre Montserrat, han estat tòpics que han nascut en diferents moments i que s'han anat transmetent d'autor en autor. Eren aquests tòpics el que ajudava a formar la visió dels visitants. Hem vist com el segle XVIII i la II·lustració han posat el tema geològic gairebé en el centre de la descripció; des de llavors és un ítem que els autors semblen no poder defugir i que marca una de les vies d'entrada del sentiment d'estima i d'interès per la muntanya.

Montserrat en la cartografia moderna: les descripcions dibuixades

Montserrat va ser la primera muntanya catalana a ser estimada com a muntanya. En aquest sentit va ser una excepció, excepció perquè les muntanyes generalment eren ignorades, o temudes. Només si havien estat l'escenari de certs fets meravellosos o excepcionals eren tingudes en compte: aquesta és la lliçó que, a més dels estudis contemporanis, ens ofereix la cartografia moderna dels Països Catalans.

Una bona manera de treballar sobre la representació de les muntanyes a l'època moderna és estudiar detingudament la seva representació dins de la cartografia. Fent això es pot veure quines muntanyes eren percebudes pels cartògrafs europeus, i intentar esbrinar-ne els motius. Com diu Josep Maria Rabella, la història de la cartografia també ha estat la història de la subjectivitat en la percepció del món i la crònica de les doctrines que han pretès d'explicar-lo.

“I és que els mapes, en bona part, no han descobert gaire la realitat del territori, sinó que, com les arts o la literatura, han reflectit més aviat allò que cada cultura hi ha volgut veure i destacar”.

“Sempre ha estat difícil per a la humanitat diferenciar entre l'entorn i la fantasia, entre el real i l'imaginari”.

Això acosta la cartografia al punt de mira de la geografia cultural per a la qual no hi ha cap realitat geogràfica que no hagi estat vista a través d'un prisma cultural determinat. La cartografia que veia -o que no veia- les muntanyes -o algunes muntanyes- és una cartografia pròpia d'una cultura determinada: els mapes ens aporten una informació molt important, no només per entendre el món físic en què vivien els seus autors, sinó també el món social. Aquella cartografia representava les muntanyes no tant en funció de la seva alçada o volum, sinó en funció d'un “pes cultural determinat”.

L'objecte central d'aquest estudi és Montserrat, però per poder dur a terme comparacions, treballarem també sobre la cartografia del Montseny, de Sant Llorenç del Munt i del Canigó. La tria d'aquests massissos respon al fet que tots ells estan situats prop de les vies de comunicació que lliguen el llevant de la Península amb la resta d'Europa i, per tant, són més visibles per als viatgers. Especialment els tres que formen part de la Serralada Prelitoral, són molt iguals quant a alçada i extensió (comparats amb el Pirineu o els Alps). Això els havia de fer “visibles” per a viatgers i cartògrafs moderns, de manera que si trobem algunes mancances quant a les seves representacions (sobre el mapa o no) aquestes no es deuran tant a qüestions “reals” i “objectives” com a la representació que els homes i les dones de l'edat moderna es feien d'aquestes serralades.

Quant a la cartografia, el període de temps estudiat va des del segle XV fins al XVIII, i per a les fonts escrites s'allarga en alguns casos fins als inicis del XX.

Entrant en matèria, direm que Montserrat, en el sentit muntanyenc que aquí ens interessa, apareix com a mínim en 114 dels mapes estudiats. Malgrat que no apareix en tots, es pot dir que consta en una multitud de cartes geogràfiques. A vegades el seu nom s'aplica a una serralada, d'altres a un santuari; fins i tot alguns mapes repeteixen el nom per referir-se a les dues coses. Les altres muntanyes, amb algunes excepcions, no són massa representades, si més no de forma individualitzada i diferenciada. Això es veu ben clarament en el moment de dir que el Canigó només l'hem trobat en 33 casos, el Montseny en 31 i Sant Llorenç en 4.

Per completar el que fins ara hem vist i mantenir una mínima representació estadística,

treballarem amb el llibre coordinat per Montserrat Galera en 1986. Aquest treball pretenia, com diu Josep Gasset, “(...) incloure tots els mapes referits a l'àmbit del Principat de Catalunya dels segles XVII i XVIII coneguts en l'actualitat (...)”. Es tracta d'un conjunt de 5 mapes manuscrits i 66 d'impresos. Per fer aquest treball només hem tingut en compte els darrers.

Aquesta tria és pertinent car abans del segle XVI no se sap que existís cap mapa dedicat exclusivament al Principat de Catalunya. La publicació d'imatges cartogràfiques del Principat s'inicià a principi del segle XVII, concretament el 1603, encara que a la fi del segle anterior n'existissin mapes manuscrits.

Per tant, treballarem sobre un total de 66 mapes. D'aquests, el topònim Montserrat apareix en 54 casos, és a dir el 82% dels possibles. Canigó ho fa en 24 casos, que corresponen al 36%. Al Montseny li'n corresponen 19 (29%) i a Sant Llorenç 3 (4%). Montserrat deixa molt enrere la seva “perseguidora”: el Canigó, i això no es deu només al fet que alguns mapes no representen les terres sota domini de l'estat francès després del Tractat del Pirineus, perquè el mateix passava en el cas del Montseny. L'anàlisi de les imatges que els mapes estudiats ofereixen és encara molt més clara: el Canigó difícilment té una representació “especial”, a no ser una talpera més gran que les altres. En canvi, quan Montserrat no es representa per talperes - de fet és força normal que així succeeixi, a diferència de les altres muntanyes estudiades-, el que es dibuixa vindria a ser una representació de la muntanya des de la distància. N'hi ha molts casos; aquí reproduïm els mapes de Pere de Marca, de B. Burdigalensis et alii, el de Vaquer i, especialment, el mapa d'Aparici (vegeu il·lustracions 1-7).

Quant a la representació de les muntanyes, el conjunt de mapes estudiat ens permet parlar de dues tendències. D'una banda tenim aquells treballs per als quals el relleu no era important, com si de les muntanyes no se'n pensés res. Si prenem el mapa de Burdigalensis (il·lustració núm. 2), de l'any 1635, veurem com el relleu no hi és gens present. D'altra banda hi ha els casos que, com els d'Aparici (il·lustració núm. 5) o de Francheschini (il·lustració núm. 6), ens mostren que tot Catalunya és plena de petites talperes per indicar les muntanyes. Per a aquests darrers, com deia Aparici, “*Cataluña es por lo general montuosa*”.

Són molts els autors que parlen del nostre país en termes de muntuositat, és a dir, que el Principat era una terra arrugada. Si agafem el mapa d'Aparici, veurem com gairebé tot Catalunya és plena de muntanyetes que no ens indiquen altra cosa que la forma del relleu, però aquestes muntanyes són intercanviables entre elles (són talperes més o menys iguals i equivalents). Ben poques tenen una idiosincràsia especial; potser l'únic cas sigui el de Sant Llorenç: en aquest mapa, el massís vallesà se'ns mostra des de Barcelona. No ens ha d'estranyar: Aparici era nascut a Caldes de Montbui, i ben segur que coneixia Sant Llorenç. Però si traslladem la nostra mirada cap a ponent, la il·lustració núm. 5 ens deixa veure clarament el que fa el nostre geògraf en dibuixar Montserrat: aquí fa el que hagués fet qualsevol cartògraf dels Països Baixos o de París -recórrer a les imatges de què disposava. D'aquesta manera, Aparici reproduïx sobre el seu mapa un gravat de l'any 1699 fet per Francs Gazan (il·lustració núm. 15). Què no farien, doncs, els cartògrafs estrangers? Això que Aparici va fer era força normal, i la muntanya de Montserrat apareix, en molts dels mapes que estudiem, representada d'aquesta manera especial, és a dir, que no és una talpera com les altres (vegeu il·lustracions 1-3, 5-6). Aquest fet és excepcional, ni el Canigó ni el Montseny no tenen aquest tipus de representació, arribant com a molt a una talpera més gran que les altres.

Només repassant les il·lustracions adjuntes ja es pot afirmar una tendència general: la muntanya, per als cartògrafs moderns, no era important en ella mateixa: Sant Llorenç, el Montnegre, les muntanyes de Tarragona en general, gairebé mai no eren representades. A més, com veurem, cal anotar que el que avui dia considerem muntanyes eren preses en consideració per altres qüestions. El cas del Canigó és molt clar: l'any 1589 Pere Anton Beuter escrivia: “*El Canigó, muntanya cèlebre i de mala reputació en el món, a causa del llac que s'hi troba i on es concentren les males arts de màgia, sortilegis i encanteris*”. Beuter ens deixa veure clarament

que el Canigó és conegut per la seva anomenada, però el renom no li ve del cim, sinó del llac maleit.

Per veure més clarament la representació gràfica de la muntanya, anirem a estudiar una sèrie de vistes i gravats de l'edat moderna que pretenen "reproduir" la muntanya de Montserrat. És objecte també de la cartografia l'estudi de les vistes i gravats i en alguns casos hem d'acceptar que aquests són els únics documents de què disposem per apropar-nos a la realitat històrica. Essent l'objectiu d'aquest estudi la representació de la muntanya de Montserrat, el catàleg i l'exposició *Nigra sum* ens resulten molt útils, tot i que no imprescindibles, per al que volem dur a terme. Aquest catàleg segueix un ordre cronològic. En ell, a banda de les imatges de la Verge, que no són el nostre objecte d'estudi, el que ens interessa són les representacions en què la muntanya és present d'una manera o altra. L'evolució d'aquestes imatges mentals la podem dividir en diverses etapes clarament diferenciades.

En la primera, durant l'edat mitjana, la muntanya no és present com a forma figurativa; ans al contrari, les imatges simplificades, desproporcionades i altament simbòliques de la muntanya només serveixen per situar l'indret on unes accions importants tenen lloc. Això és veu molt clarament en les miniatures que acompanyen les *Cantigas de Santa María*, d'Alfons X el Savi (il·lustració núm. 8) o, potser encara millor, en les imatges de la Verge que apareixen al *Llibre Vermell* (il·lustració núm. 9). La segona d'aquestes darreres ens mostra una verge emmarcada per unes muntanyes punxegudes, clivellades i amb arbres esparsos. Aquestes formes de relleu no pretenen en cap cas representar la realitat física del lloc, sinó qualificar la imatge mariana. Entre les *Cantigas* i el *Llibre Vermell* ens movem entre els segles XIII i XV. Aquí el rerefons muntanyós dels gravats no sembla voler indicar cap lloc concret: podria tractar-se de qualsevol muntanya, si no fos per la llegenda que aquesta ens explica o per la verge que acompanya.

Cap a la darrerria del segle XV es podria dir que entrem en un altre moment representatiu. En aquest ens apareix una imatge de Montserrat que no té res a veure amb la forma "real" del lloc, però les coses ja són força diferents. El primer cas serien les quatre xilografies de la fitxa tècnica número 5 del catàleg (il·lustració núm. 10). Cap de les quatre xilografies no intenta descriure el lloc, sinó que els elements espacials són utilitzats encara per qualificar la Verge. En aquest segon moment, però, alguna cosa ens ajuda a diferenciar l'indret físic, car el nombre de cims és important: malgrat que no som capaços de reconèixer-hi el lloc concret, sí que ens dóna una imatge mental de lloc agrest, punxegut, amb algunes herbes i sobretot creus, punxes, ermites, etc. (vegeu il·lustracions núm. 11 i 12) També d'aquesta època és l'oli *Miracle de la Mare de Déu de Montserrat* que conserva el museu de la Santa Cruz de Toledo. Les formes del relleu són clarament simbòliques; ens informen, però no de la morfologia, sinó de conceptes o d'idees en relació al medi ambient. Aquí es veuen clarament aquells "(...) *étranges rochers tordus qui s'élèvent dans la plaine de façon si abrupte (...)*" amb "(...) *d'évidentes intentions didactiques*" que segons Kenneth Clark caracteritzen les muntanyes gòtiques. Aquestes muntanyes qualifiquen llocs concrets, no ja abstractes, però la representació és altament simbòlica.

A mida que anirà passant el temps, la muntanya s'anirà perfilant: els camins d'accés es faran visibles, les ermites es començaran a diferenciar les unes de les altres fins que, amb el gravat 13704 de la Biblioteca de Montserrat (fi del segle XVI o primeries del XVII-fitxa 13 del catàleg, il·lustració núm. 13), les dotze ermites seran situades correctament les unes en relació a les altres i seran indicats els seus noms. Això dóna una certa aparença de realitat a la muntanya com a conjunt, però encara no hem aconseguit que es puguin distingir de forma exacta els cims principals (vegeu il·lustració núm. 14). Aquesta imatge es fa més complexa, més "barroca", més detallada, però en conjunt les peces que coneixem semblen copiades les unes de les altres, o totes elles d'un mateix model comú. Semblaria escapar-ne la vista d'Anton Van den Wyngaerde, però en el fons no n'escapa: ¿no heu vist un angelet serrant el perfil de la muntanya

a llevant de l'Escala Dreta? En aquest gravat tampoc no som capaços de situar cap cim de manera clara i individualitzada.

Cap a mitjan segle XVII la mateixa imatge començarà a donar “tocs de realitat”. En l'oli atribuït a Juan Andrés Ricci el fons darrera la Moreneta deixa veure una muntanya més o menys fidel. S'hi distingeix clarament la zona de les Magdalenes i els Gorros, on les ermites de santa Magdalena, sant Joan i sant Onofre són al seu lloc. A la banda nord, Sant Benet, Trinitats i Sant Dimes també estan ben situades entre elles; es destaca clarament els Flautats i algunes agulles, però hi trobem a faltar cims com la Prenyada o la Trompa de l'Elefant. Sant Jeroni sembla perdre's en la llunyania. És en aquest segle XVII que ja els fons són clarament figuratius. I ens caldrà notar que allò que els seus autors ens indiquen clarament són els noms de les ermites; els cims, alguns ja individualitzats, segueixen en l'anonimat: l'estampa de Frans Gazan de 1699 ens dóna només indicacions del monestir, les ermites i la Santa Cova (il·lustració núm. 15). Cap cim no hi és esmentat. Serà aquesta tendència la que trobarem fins al naixement de l'art contemporani (vegeu il·lustració núm. 16). Finalment, podríem fer esment que l'any 1790, per ordre de Francisco de Zamora, Pere Pau Muntanya i Francesc Renart publicaven els seus *Planos y vistas de la montaña de Montserrat*, obra en què la muntanya ha estat reproduïda d'una manera molt acurada.

Si deixem els gravats per tornar un altre cop a la cartografia en sentit estricte, en el punt on som, ja podem dir que el que han dibuixat els nostres cartògrafs sobre els seus mapes són reproduccions en miniatura d'aquests gravats. Hem de suposar que aquests circulaven per Europa, en forma de fulls solts o dins de llibres. La imatge mental que se'n feien, doncs, era molt coincident amb la que en donaven els gravats, car segurament era l'única manera com l'havien “vist”: Montserrat tenia una certa forma més o menys fàcil de reproduir, per molt que fos al·legòrica o simbòlica.

Ara, però, ens caldria fer una altra reflexió. Totes les representacions, tant en gravats com sobre mapes, en què Montserrat és dibuixat més o menys segons aquests models que hem vist (és a dir, que es referien a un lloc concret i no a una muntanya en abstracte i en sentit general) són “presos” des d'un mateix lloc. Els casos estudiats ens mostren que sempre, excepte en el primer període, les representacions aparentment posen l'espectador en una zona que podríem situar més o menys a Martorell, prop del pont del Diable. No és casualitat: és això que molts viatgers veuen abans d'arribar-hi, si ho jutgem per les seves descripcions. Tot i que no és cert, i que es tracta d'una imatge físicament impossible, el cert és que en cap cas no ens mostren el “darrera”, allò que hi ha més a l'oest de Sant Jeroni. Aquí radica una de les claus per entendre la representació de la muntanya abans del sorgiment del paisatge entès com a sentiment de gaudi estètic per la natura (en aquest cas muntanyenca).

És cert que Montserrat (especialment), el Canigó i el Montseny eren molt “coneguts” en la cartografia europea estudiada. Però diem coneguts entre cometes per indicar que se sabia que hi havia alguna cosa (muntanya, monestir, potser totes dues realitats alhora) que duia aquest nom, fet que no implicava un coneixement directe, en viu, del lloc.

En alguns casos, i això passa especialment amb Montserrat, a més del topònim tenim representacions gràfiques “especials” de la muntanya. Hem d'entendre “especials” en el sentit que aquests dibuixos representen l'especificitat del cas montserratí. La manera més comuna d'aquesta representació “especial” és el cas de la perspectiva cavallera, és a dir, el dibuix de les muntanyes tal com es veuen des de la vall. El cas més clar és el del mapa d'Aparici: la major part de Catalunya és sembrada de petites muntanyetes (les “talperes”, que vénen a indicar la forma del relleu), però arribant a Montserrat ens trobem amb una muntanya diferent, un conjunt de cims que ja no és una talpera, sinó una muntanya singular: qualsevol persona que conegui la representació que de Montserrat fan els gravats del segle XVII i XVIII pot reconèixer-la sense necessitat d'escriure'n el topònim. Nogensmenys això és el que va fer Vaquer en el seu conegut mapa que porta sobreposat un sant Jordi: aquí tenim la representació gràfica, però no cap topò-

nim que ens doni el nom de Montserrat.

És aquesta representació gràfica d'una muntanya concreta el que ens deixa veure que se la consideri com alguna cosa especial, diferent de la resta de muntanyes. En aquest sentit, la muntanya més representada ha estat Montserrat, i aquest fet no ens ha d'estranyar perquè molts mapes es feien sense treball de camp i els cartògrafs es limitaven a copiar el que altres havien escrit o dibuixat. Aquest mètode de treball possibilitava que certs elements fossin més presents que altres pel fet que eren coneguts gairebé per tot el món, si més no europeu. Descripcions, llegendes, gravats, pintures... de Montserrat corrien per Europa de feia segles; el Canigó era igualment famós, encara que menys representat... En canvi, el Montseny quedava a un nivell més local, físicament desconegut per als no-montsenyencs, però molt present en la literatura moderna espanyola. Per contra, de Sant Llorenç, gairebé ningú no en parlava, ni se'l dibuixava: poques són les representacions que en tenim i encara la que l'individualitza més, la d'Aparici, podríem pensar que estava determinada pel fet que el seu autor era nascut a Caldes de Montbui, i per tant l'havia vist amb certa freqüència: res estrany doncs que el representi en perspectiva cavallera en el seu mapa. En aquest cas, però, la visió d'Aparici és molt interessant: la representació de Sant Llorenç és una representació feta a vista, intentant *aprehendre* la realitat; en canvi, Montserrat sembla copiat d'algun gravat de l'època. Però tampoc no podem dir que la seva representació de Montserrat sigui en sentit estricte la d'una muntanya: més que res hi podem veure alguna cosa comparable a un gravat de l'època dels que ja hem analitzat. Nosaltres creiem que es tracta d'un gravat fet per Francs Gazan l'any 1699, que posteriorment es reproduí dins de l'*Epitome histórico* de Serra i Postius.

Josep Iglésies ha fet una succinta descripció de les diferents representacions de la muntanya de Montserrat, des del primer mapa de Vrints fins als darrers ja al segle XIX en què trobem una plasmació "(...) *justa, sense sentimentalisme ni simbolismes.*" Epistemològicament discutible, aquest final de frase ens deixa veure com la representació de la nostra muntanya ha anat evolucionant a mida que canviava el temps. Avui dia la representem "objectivament" de manera que les diferències sobre el paper siguin derivades de la "realitat" i no del punt de vista del cartògraf. Però no oblidem que real és tot allò que es defineix com a tal i que, per tant, eren tan reals les muntanyes dibuixades per Vrints o per Aparici com les que fa avui dia, per exemple, l'Institut Cartogràfic. Res no hi fa que hi hagués parts que no es representessin (el que queda "darrera" en la talpera) si allà no hi anava ningú i si no "s'hi havia d'anar".

Malgrat tot, va ser Josep Iglésies qui va tenir el mèrit de veure clarament un fet molt important: "*En el mapa de l'atlas d'En Vrints, la muntanya de Montserrat hi té una representació sobresortint només comparable, entre totes les altres muntanyes de Catalunya, amb la que hi té el Canigó*". Aquest fet, que Iglésies detecta en un sol mapa, es pot extrapolar al conjunt de la cartografia de la Catalunya moderna. Podríem pensar que en el seu viatge cap a Espanya, els viatgers i informadors dels cartògrafs europeus passaven pel Portús i baixaven per la Selva i el Vallès, de manera que deixaven a la seva dreta el massís del Canigó (considerat per molts el cim més alt dels Pirineus) i progressivament el Pirineu oriental, el Montseny, Sant Llorenç i, si no es marxava cap a València, Montserrat... Res estrany, doncs, que el Canigó i Montserrat sobresortin en molts mapes. Però llavors, com es veu en els quadres adjunts, ¿per què no es representava "tant" el Montseny (que és més alt i més "visible", sobretot si està nevada), i per què no es representaven gairebé mai ni Sant Llorenç ni el Montnegre?

La resposta no es troba en la presència física de les muntanyes. O no només en la seva presència física. Calia tenir uns certs ulls per veure aquestes muntanyes. No heu llegit mai l'anada del baró de Maldà a Montserrat? Allà el paisatge no hi és ni insinuat! Era cec, tal vegada?

No, ell tenia una imatge (mental) de Montserrat que era anàloga a la dels pelegrins: ell anava a un monestir, no a una muntanya. El cas de Sant Llorenç és molt clar: gairebé no surt ressenyat com a muntanya, tot i haver-hi un monestir al cim; i visible de lluny, d'altra banda.

Moltes vegades se'l representa com si fos un poblet o una ciutat. En algun cas, el Montseny serà també representat com una muntanya amb un santuari (Sant Segimon) al seu cim.

Això vol dir que, a banda dels anhels religiosos i espirituals, hi havia alguna altra raó que feia presents les muntanyes, presents fins al punt que els cartògrafs les representessin en les seves obres. Les muntanyes havien de ser, per “ser allà”, conegudes, és a dir, que els llibres i les cròniques n'havien d'haver parlat. Del Canigó se n'havien dit moltes coses; és a dir, que s'havia repetit moltes vegades les mateixes coses: que al seu cim hi havia un llac d'on, si s'hi llençava una pedra, sortien tempestes, o dracs; que els peixos d'aquest llac, quan es posaven a la paella, fugien xemeneia amunt, com si fossin dimonis, etc... Eren relats, llegendes, que s'explicaven i que es podien llegir i que, com més es llegien, més present feien la muntanya en qüestió. Del Canigó en parlen les cròniques de Gervais de Tilbury (vers 1214) i de Salimbene d'Adamo (entre 1276 i 1285 i que conté la relació de la cèlebre ascensió de Pere el Gran). Posteriorment ho fan Francesc Eiximenis o Jeroni Pau en el seu “De fluminibus et montibus Hispaniarum”, autor que va ser copiat per Luci Marineu (1460-1533), un humanista que es refereix a Boccaccio, qui també n'hauria parlat dient que el llac no tenia fons. Pere Anton Beuter, Reginald Poc, Jeroni Pujades, Honofre Manescal, Andreu Bosch, el Comte de Rochefort i Feliu de la Penya en parlen al llarg dels segles XVII-XVIII.

També Montserrat havia de ser conegut fora de Catalunya perquè l'obra de Jehan d'Arras *Roman de Mélusine* (començada a escriure l'any 1387) acaba amb la peregrinació de Rémondin, el marit de la fada que ha trencat la promesa de no mirar-la quan és al bany, a Montserrat. “*Or, pour une fois, Jehan d'Arras, si souvent imprécis dans sa géographie, décrit en détails la montagne où sont étagés les quatorze ermitages et situe la retraite de Rémondin juste au-dessous de celle de saint Michel*”. També les *Canticas* d'Alfons X el Savi, al segle XIII, havien parlat del monestir i de la muntanya, i encara que podia ser que en realitat aquestes només fossin el reflex d'una creença llegendària ja molt estesa, el cert seria que tanmateix actuarien com a amplificadors del que ja s'explicava de la muntanya. La història de Fra Garí, que està molt vinculada a la llegendística àrab, serà explicada per Jeroni Münzer en la seva visita de l'any 1494. El segle XV és el moment més brillant en la cultura montserratina medieval, Montserrat era conegut una mica pertot arreu d'Europa, si hem de fer cas de les dades que disposem avui dia.

El Montseny és conegut, a menor escala, pel gorg de Gualba, per les ametistes, perquè gairebé sempre està nevat... És a dir, Montserrat, Montseny i Canigó són tres “muntanyes” catalanes ben presents en la cartografia europea d'aquells segles feta per representar els Països Catalans... no tant perquè fossin muntanyes, sinó perquè eren escenaris on certs fets llegendaris havien tingut lloc. Però això no vol dir que les muntanyes (en el sentit que els donem avui dia) fossin importants en aquell moment. Ho veiem clarament en el cas de Sant Llorenç, que la cartografia sembla desconèixer. En va buscaríem bibliografia antiga sobre aquesta muntanya, com en va es buscaria sobre moltes d'altres. Jeroni Pujades en parla una mica en la seva crònica de 1609. La primera monografia que en coneixem la devem a Anton Vergés i Mirassó i va ser escrita l'any 1871. En canvi hi ha monografies de Montserrat des del segle XVI, essent la primera la *Historia y milagros de Nuestra Señora de Montserrat*, atribuïda a Pere de Burgos, 1514. També del segle XVI coneixem diferents poemes cantant la muntanya i les seves llegendes. Des d'un punt de vista fenomenològic podríem dir que la major part del que avui dia anomenem “muntanyes” no existien, com Sant Llorenç.

Ecosimbòlicament, altres llocs de muntanya que eren coneguts durant l'edat moderna se semblen molt a Montserrat. És el cas de Núria o de la muntanya de Sal de Cardona, per exemple. Se'n parla perquè són especials, coses meravelloses, com el cas de les muntanyes de Montjuïc i de Cardona, que no paren de créixer i que no s'exhaureixen per molt que s'explotin. La seva anomenada, per via escrita o oral, s'escampa pertot Europa, entre les classes populars i les élites. Són aquestes muntanyes les que es retallen sobre el fons, les que es perceben; les que

en el món cartogràfic poden deixar de ser talperes per esdevenir muntanyes particulars, representades en perspectiva.

D'altres, la majoria, però, és com si no hi fossin: el mapa més vell que intenta cartografiar únicament el massís de Sant Llorenç del Munt és dels anys vint del nostre segle. Per al cas de Montserrat cal remuntar-se a 1858, una mica abans és cert, però tampoc no massa: anteriorment no s'havia sentit la necessitat de representar tan concretament i detalladament aquells espais.

Per tant, no era per “muntanya”, sinó per escenari de fets meravellosos i llegendaris que les “muntanyes” adquirien representació. Escenari o meravella en ella mateixa, la muntanya necessitava aquestes dosis d'extraordinarietat per ser “coneguda”.

Tercera part

Sobre el concepte de meravella

Durant l'edat mitjana, en els ambients cultes, era corrent l'ús del mot *Mirabilis* que, més o menys, volia dir “meravellós”. Cal notar, però, que aquesta paraula no representava una categoria mental, sinó que tenia un sentit plural, incloent més un conjunt de coses que no pas una única categoria. La seva arrel llatina (*mirari*) dóna una connotació visual al seu sentit, com es veu en el fet que d'ella també deriven les paraules mirall o mirífic, i també miracle. Les meravelles medievals impliquen admiració i sorpresa tant en llatí com en les diferents llengües vulgars posteriors.

Per a Jacques Le Goff, el Cristianisme va crear molt poc en el terreny del meravellós; més aviat va recuperar allò que ja existia anteriorment. Aquest autor fins i tot parla d'una mena de repudi, o si més no de repressió, del meravellós durant els segles cristians que van del V al XI. Durant aquest període l'Església mostra una preocupació per transformar profundament el meravellós i donar-li un significat diferent. Es tractava d'ocultar les mostres d'una cultura que anomena “pagana”. Però a partir dels segles XII i XIII, Le Goff detecta una irrupció del meravellós en la cultura erudita.

“Le merveilleux du XIIe siècle se caractérise par un curieux mélange de données antiques et de thèmes, de motifs locaux empruntés aux religions païennes plus d'une fois évhémérisées par les clercs chrétiens qui transcrivent des légendes, souvent colportées oralement depuis des siècles, et les christianisent”.

Els temes dels *mirabilia* tendeixen a organitzar-se en una mena de món al revés, un país de Cucanya que es pot considerar una “(...) *forma de resistència a la ideologia oficial del cristianisme*”. La recuperació que en va fer aquesta religió el va dur cap a un vessant simbòlic i moralitzant.

En aquest context, muntanyes, mars i deserts,

“De tels sites, en s'avérant hostiles aux activités humaines les plus quotidiennes, semblaient réservés à l'exceptionnel, à la fois lieux du merveilleux et du maléfique. On retrouve jusque chez les cartographes du XVI et XVII siècles la même croyance naïve (...)”, per exemple en Nicolas de Fer.

Els elements geogràfics, i concretament la muntanya medieval, varen ser inclosos dins d'aquest gènere; les muntanyes, “(...) *lointaines, sacrées où singulières, elles s'inscrivent toutes ou presque, dans le genre des mirabilia dont les voyageurs égrènent la liste sans se lasser*”. La muntanya, com també el mar o els boscos, eren “(...) *le théâtre de manifestations extraordinaires; ils sont le domaine du merveilleux*”; “(...) *la montagne est un domaine où tout est possible*”.

El món meravellós fou, doncs, un dels grans temes de l'edat mitjana i va continuar essent important durant el període modern. La muntanya era vista *en tant que meravella*: no només es veia com una cosa extraordinària, sinó que la seva qualitat meravellosa era la condició per a la seva existència, per a la seva representació. No només es tracta que es veiés *com* una cosa meravellosa; sinó que, per ser un fet extraordinari, era tinguda en compte, percebuda i representada. L'ordinari perdia sentit; la meravella, que etimològicament voldria dir allò que cal mirar, que es fa mereixedor de retenir la nostra mirada, implica un fet *extra-ordinari*. Més

endavant aprofundirem dues conseqüències que la visió del món *en-tant-que* meravella suposava sobre la representació geogràfica. De moment anotem que, d'una banda, ens trobarem que no totes les muntanyes són vistes, percebudes o representades, perquè no totes tenen qualitats meravelloses. D'altra banda, les muntanyes que eren representades, no eren vistes com a totalitat, perquè l'espai meravellós, en ser d'essència sagrat, era de per si discontinu.

El meravellós no és el miraculós, però remet a alguna cosa que hi està molt a prop. El miracle implica una intervenció divina directa; en canvi, la meravella és alguna cosa que no és divina però sí sagrada. El miracle és un fenomen extraordinari, esdevingut en l'univers de l'experiència humana i que hom creu que no pot explicar-se per causes naturals, sinó que té com a origen immediat la divinitat. En canvi la meravella resta com una cosa que colpeix d'admiració per la seva bellesa, grandesa, etc. Així Francesc Eiximenis, parlant dels fets extraordinaris del Canigó deia en 1483 que

“Si ce n'est pas un miracle, c'est une chose nouvelle digne d'émerveillement et le maître des miracles, Notre Seigneur, d'où vient tout pouvoir et toute merveille qu'il y a entre ciel et terre, doit être glorifié”.

Sebastián de Covarrubias, en el seu diccionari de 1611 defineix una *Maravilla* com una “*Cosa que causa admiración (...)*”, sentit que queda més clar si sabem que *Maravillarse* “*Es admirarse viendo los efectos e i[g]norando las causas*”. Tenint en compte el seu origen, entendrem perquè una meravella era alguna cosa que tenia que veure amb l'àmbit del sagrat, tot i que no tenia perquè ser, en origen, cristiana. D'aquest fet n'era molt conscient el geògraf jesuïta Pere Gil. Per a ell, algunes fonts són “*meravillosas*”, i a qualsevol persona

“(...) lo arrebatan à admiració; y alabanças de aquell lo qual per causas naturals obra tals admirables coses que verdaderament pareyxen als ulls apurats uns miracles de Naturalesa”.

Muntanyes, llacs, roques, arbres, etc. havien estat objecte de culte pel que s'ha anomenat paganisme; posteriorment una sèrie de vides de sants, llegendes, miracles o *exemplum* vindran a “cristianitzar” aquesta geografia sagrada i els mateixos llocs provocaran alabances al Creador. En el proper capítol farem un repàs no exhaustiu d'una sèrie de textos per mostrar com, en l'edat moderna catalana, la representació de la muntanya es vinculava clarament al món del meravellós. Si parlar del món és construir-lo i l'ús de certs adjectius ens informa de la percepció de la realitat, parlar de les muntanyes en termes de coses meravelloses és remetre-les a un món de sentit determinat en el qual era el meravellós el que feia sentit (i sentir) al món. Aquest fet és especialment clar en aquelles muntanyes que eren “conegudes” (i ho eren pel fet de ser meravelloses): el Canigó, el Montseny i, especialment, Montserrat. Els historiadors humanistes (Pujades, Bosch, etc.) també consideraven els Pirineus com el domini del meravellós. I per això en parlaven: només l'extraordinari podia sortir del silenci, de l'*indicible*.

El Montserrat meravellós

Fou precisament el caràcter meravellós de Montserrat el que el tragué del silenci. Diversos autors ens deixen veure molt clarament aquesta visió de la nostra muntanya en tant que meravella. Al segle XVII Antonio Yepes es mostrava conscient que Montserrat era coneguda per les meravelles que Déu hi havia obrat:

“En Europa (y aun en todo el orbe) es conocida la imagen de Nuestra Señora que está en la montaña de Montserrat, por la cual ha obrado Nuestro Señor muchas maravillas, y el mismo sagrado monte en sí parece milagroso; porque siendo toda la comarca alrededor llana algunas leguas en contorno, poco antes de llegar, a raiz de ella, comienza a empinar y luego se levanta, y encumbra y está a modo de isla, sin tener otros riscos ni peñascos notables que la rodeen”.

Tampoc Josep Vicente del Olmo no s'allunyava massa d'aquesta manera d'entendre la muntanya:

“No solo merece gran lugar entre los Montes mas celebres del Orbe Monserrate, pero le pudiera tener entre sus mayores maravillas, y prodigios (...)”.

Roig i Jalpí no ho veurà de cap altra manera:

“Una de las mayores maravillas que se hallan en el Principado de Cataluña, es la Montaña serrada (...)”.

Durant el segle XVII, doncs, el santuari o la muntanya de Montserrat són considerats com la “*Primera de los orbos marabilla*” o també “*(...) la octava marivilla (sic) del Mundo (...)*”. En el XVIII les coses segueixen més o menys igual. Així, mentre muntanyes com el Collsacabra o el Montseny són qualificades de “*(...) muy altas y fragosas*” per Josep Aparici, les de Montserrat són “*(...) las más notables de Catalunya por enserrar en ellas el Santuario de la Virgen de Monserrate, y por su figura tan singular (...)*”. L'opinió d'Enrique Flórez també va en el mateix sentit de ressaltar el caràcter meravellós de Montserrat:

“El cielo parece tuvo aqui una particularisima providencia con fin de hacer una obra maravillosa, y sin igual, pues no conocemos semejante. La naturaleza, y la gracia brillan a competencia: pero no puede el ausente percibir dignamente lo que solo la vista, y experiencia de las maravillosas influencias de la Celestial Patrona que preside aqui, pudieran insinuar”.

A banda de Montserrat, la llista de “meravelles” que trobem en els escrits de l'edat moderna és extraordinària: fins al punt que podríem dir que muntanyes, coves, fonts, llacs, etc. només eren vistos en tant que coses extraordinàries, meravelloses, fora del comú. Seria interessant fer un repàs d'algunes meravelles que van apareixent en aquesta publicística, però només en donarem quatre pinzellades per no allargar massa el present treball. Així, Manuel Marcillo parla en la seva *Crisi de Cataluña* de diferents fonts meravelloses, dels bufadors d'aire fred d'Olot, o de les aigües termals, prova del foc intern.

Però, una de les obres més interessants pel que fa a la representació del món en termes meravellosos és *Siete Maravillas de Santos del Principado de Cataluña*, manuscrit de principis del segle XVIII escrit per Pere Serra i Postius (1671-1748). Es tracta d'una obra que es va publicar un parell de dècades més tard amb un títol lleugerament diferent del que tenia previst i que en realitat era una col·lecció de vides de sants.

Les meravelles de sants de Catalunya que Serra i Postius ens presenta en alguns casos tenen lloc dalt de muntanyes, essent el cas més clar el de la Maladeta. El manuscrit també parla de fonts que neixen miraculosament i de diverses coves amb les quals “(...) [h]a ilustrado Dios à Cataluña (...)”. No podia mancar en aquesta sèrie de *Maravillas* el Canigó, sobre el qual Serra i Postius s'entreté en el tema del llac, perquè de fet la meravella és el llac més que el cim de la muntanya.

Si fem cas d'una frase d'Esteban de Corbera, haurem de dir que en aquesta geografia meravellosa es tractava de singularitzar totes les coses notables del país que l'*il·lustraven*, tant si eren naturals com creades de mà humana. Així, per exemple, certes pedres extraordinàries seran recollides en el manuscrit (vers 1737) que Josep Iglésies va publicar l'any 1963.

Possiblement sigui l'aigua l'element que dóna més joc per a aquests (d)escriptors del meravellós. Així la *Nueva descripción del Orbe* de Josep Vicente del Olmo parlarà, entre altres meravelles (gegants i pigmeus, per exemple), de les fonts i llacs “*admirables*”. Són molts els autors que parlen de les fonts meravelloses. Però, les fonts, com més estranyes, millor: el manuscrit que publicà Josep Iglésies diu que a Salses hi havia tres fonts, una d'aigua de color de vi blanc, la segona de “*clarete*”, i la tercera de negre, fonts que enganyaven els forasters, que es pensaven que eren de vi. Nogensmenys,

“Las fuentes que son dignas de toda atencion, son unas que en el rigor del Verano, à la mayor fuerza del Sol se hiela el agua, luego que destila y cae, como sean los dias muy seremos (sic), siendo de himbierno muy al contrario”.

Per això l'autor d'aquest manuscrit s'entreté a parlar de la font de Sispony a Andorra, d'una altra més enllà del Valira, de la font del Glaç, a la serra de Boumort o de la font del Cristall al Cadí.

Els llacs són igualment importants, i el primer de tots, el del Canigó. L'autor del nostre manuscrit s'adona del paral·lelisme d'aquest i els estanys de Malniu, prop de Puigcerdà, i diu

“(...) en cuyos estanques hay lo raro tan celebrado que arrojándoles piedras grandes se oyen ruidos, y gritos, como elevandose despues vapores y exalaciones malignas de que se forman nubes horribles y sucesivamente truenos, rayos, y piedra con pasmosa tempestad”.

Lo raro tan celebrado, vet aquí el que feia importants aquests llacs, muntanyes, fonts, etc. I és que ens enfrontem a una societat en què, com va dir Josep Vicente del Olmo, “(...) *lo mas extraño suele ser lo que mas deleita, y entretiene*”. Quan l'autor del manuscrit publicat per Josep Iglésies va ser qüestionat pel metge valencià Andreu Piquer, en una carta datada el 12 de març de 1738 es defensà dient que ell volia fer una història natural del Principat, “(...) *buscando de toda la hystoria natural lo curioso*”.

Les muntanyes són algunes de les coses més meravelloses o curioses junt a fonts, cristalls, pedres, etc. Les muntanyes rivalitzen entre elles i amb altres fets meravellosos per entrar a formar part d'aquest rànquing de les meravelles. Com hem vist en fer l'estudi de la cartografia, no només es parlava de Montserrat, sinó que altres muntanyes eren igualment representades. I si es representaven era pel fet que tenien alguna cosa “meravellosa” que les feia “visibles”. Era la potència del meravellós el que donava a veure certs fets geogràfics, com es

veu en el cas del Canigó: tot i que sembla que els famosos estanys es troben a Nohedes i no al cim del Canigó, per als estrangers és el Canigó allò que es conegut, “(...) *pour les faits merveilleux censés s’y dérouler*”. El meravellós donava valor a algunes muntanyes (i a altres elements geogràfics), les quals adquirien carta de naturalesa pel fet de ser excepcionals:

“Las maravillas, y prodigios de la naturaleza, que suelen ennoblecer a una Provincia, son casi innumerables en Cataluña: y assi, ni dezirlas todas es posible, ni callarlas todas es razon”.

Les meravelles, l'existència de les quals no era raonable de callar, havien de ser conegudes i explicades, ens diu Manuel Marcillo al segle XVII. Però de coses extraordinàries n'hi havia tantes a Catalunya que la llista es faria inacabable. Quan Josep Vicente del Olmo (1681) ha parlat de les cavitats, dels fòssils i d'altres meravelles que mereixen explicacions més o menys científiques, enceta un capítol en què vol parlar de “(...) *los Montes mas Insignes, y admirables del Orbe (...)*”, perquè tot i que siguin inaccessibles, estan dins d'aquella categoria de “*lo mas extraño*”, que era el que, com hem vist, més delectava i entretenia.

També al segle XVIII, el que més delecta i entreté és allò que és més estrany i extraordinari: Juan Alvarez de Colmenar parla de Cardona i diu:

“(...) ce qui la rend le plus remarquable, est une montagne de sel, vrai miracle de la Nature, qui se trouve dans son voisinage. Cette montagne est une carrière inèpuisable de sel, où il en renait toujours de nouveau, a mesure qu'on en tire”.

És en aquest segle XVIII que el desenvolupament científic durà alguns canvis en la representació del món real: la visió freda i “objectiva” de la realitat s'imposa, i les meravelles hauran de ser explicades. El naturalista Guillem Bowles parlarà de Cardona en d'altres termes. Bowles pretén quedar al marge dels fets “reals”, explicar-los sense tantes floridures; deixar constància de la “realitat”. L'*Atlante español* de Bernardo Espinalt (1783) també es mostra molt “fred” quan parla d'aquests indrets naturals. Sobre Cardona només diu que té una muntanya de sal que, exposada als raigs del sol, produeix una vista delitosa; però tanmateix, Espinalt no pot evitar parlar d'una font que dóna una aigua com vi. I és que, malgrat el desenvolupament de la ciència, entrant al segle XIX, les coses semblen no haver acabat de canviar del tot: Vicente de Frígola afirma que la història natural del Principat ofereix molts objectes d'instrucció i de curiositat: les mines, les sals, els minerals, laves i altres productes volcànics, fets que conduïen els nostres curiosos vers les muntanyes, especialment el Pirineu, Montserrat i el Montseny, que se suposaven rics en tota classe de béns i meravelles.

El llibre tercer d'un *Album universal* publicat a mitjan segle XIX es titulava “*Maravillas de la naturaleza y del arte*”. La meravella més important que s'hi explica era el *Monte Sant Bernardo*: “*otra montaña sobre todas las demas*”, tot i que la meravella d'aquesta muntanya era l'hospital fundat per sant Bernat i l'atenció que donava als viatgers. Per a Tomàs Bertran i Soler, polític i escriptor anticlerical del segle XIX, la muntanya de sal de Cardona és més “*singular*” fins i tot que Montserrat. Com veiem, el món del meravellós no ha desaparegut del segle XIX català.

Per ser més clars en explicar la relació entre meravella i geografia podem aturar-nos en altres casos: la muntanya de sal de Cardona, de muntanya, en té ben poc. El Montseny és famós per alguns llocs concrets, especialment Sant Segimon i el gorg de Gualba. Es coneix el Canigó pel llac maleït que (no) té al cim. En canvi, de Sant Llorenç, ningú no en parla. El Montnegre, que era tan present com el Montseny per als viatgers que venien o anaven cap a Europa, no apareix gairebé enlloc. En el mapa de Placide de Sainte Hélène *La Catalogne*, de 1792, ens apareix un topònim “M. Negre”, però situat al nord-est de Sant Celoni, quan hauria d'estar al

sud-est. Les muntanyes de Tarragona moltes vegades no eren ni cartografiades.

No té massa a veure l'alçada real de les muntanyes amb el fet que siguin "vistes" o no; l'important era la seva anomenada. Era més important la seva alçària que la seva alçada. Però, d'altra banda, la muntanya no era el que avui dia diríem un massís, és a dir, un conjunt de cims i vessants que arriben fins a les valls. Les muntanyes són punts concrets: un santuari, un gorg o llac maleïts, una beta de sal, etc. que, essent parts, esdevenen "com" el tot. Henrique Flórez parla de "(...) *un monte alto, y grande, llamado de S. Segismundo, tenido por el verdadero Monsén (...)*". Donem, doncs, la raó a Albert Barella quan diu que els cartògrafs antics no paraven massa esment en les muntanyes. La muntanya no tenia existència si no era per una llegenda, per uns fets meravellosos que se n'explicaven. Sylvain Jouty ens diu que a l'edat mitjana "(...) *on ne pensait rien de la montagne*". Les muntanyes de l'Europa continental, continua Jouty, són "(...) *étrangement absentes*", els cims en sentit modern són rars.

Les muntanyes eren uns objectes geogràfics vistos "en tant que" meravella, coses extraordinàries que, si més no per al cas català, donaven a veure el poder diví. Una meravella (que, com hem vist, no era un miracle, però hi tenia una certa relació) era una mostra d'un espai sagrat que, com ha mostrat Mircea Eliade, és un espai discontinu, amb centres d'alta significació i altres llocs que és com si no existeixin. La imatge que els gravats i les cartografies estudiades ens mostren deriven d'aquesta concepció: Montserrat es reduïa a un cercle que, tenint el centre al monestir, allargava el seu radi fins al cim de Sant Jeroni: tot el que hi havia més a l'oest "no hi era", i la cartografia especialitzada del massís, quan sorgeixi al segle XIX, ens en donarà una clara mostra. Mostra que, d'altra banda, la literatura del període modern ja ens havia intentat comunicar.

El desconeixement de la part occidental de Montserrat i la *invenció* del Cavall Bernat

El *Libro de la historia y milagros* de Pere de Burgos (1514) comença a descriure les ermites per la més alta, Sant Jeroni. L'obra diu que aquest edifici no s'acostuma a habitar a causa del fred, el vent i la humitat, però a més

“Desde alli a la parte de poniente es todo barrancos, peñascos y riscos tan fragosos, que no se puede andar por alli sino con gran dificultad”.

Aquesta descripció, per a la mentalitat de l'època, duia aparellada la idea que a l'oest de Sant Jeroni no s'hi podia viure i per això no tenia massa interès. La muntanya-desert eremític que era Montserrat tenia un límit físic molt clar. Límit que el monjo de Montserrat Antoni Brenach ens deixarà veure ben clarament. En el seu poema *Saxia*, ens diu que la part de ponent de Montserrat és deserta, que

“No ha triat per sojorn cap eremita/ aquests penyals difícils i roquissos/ espadats, ni hi fa vida en ses valls fondes./ Per molts la solitud d'aquest paratge/ devé tan espalmant, que els qui s'agosen/ d'atansar-s'hi, ben tost portats es creguin/ al país dels Etiòps o dels Indis”.

A principi del segle XVII Antonio Yepes cita *Las relaciones de los Milagros de N. Señora*, on es repeteix que a ponent de Sant Jeroni tota la muntanya és inhabitable a causa de la morfologia de la muntanya. També de mitjan segle XVII és aquesta cita de l'obra de Juan de Campos. De Sant Jeroni a ponent

“(...) es toda la montaña inhabitable, por ser peñascos, y riscos tan fragosos, y asperos, que si se camina por ellos es con mucho peligro, y dificultad grande”.

Al segle XVIII, quan Sant Jeroni tornarà a ser habitat, Lluís Montegut ens dirà el mateix:

“Au couchant de cet Hermitage, tout le Mont-Serrat est inhabité, parce que ce côté est trop éloigné du Monastere; on y voit de fort grands rochers & de petits vallons fort agréables”.

Trobem el mateix sentit en la visita de Francisco de Zamora, quan aquest ens diu que *“(...) se ven, a la parte de poniente, unos barrancos tan profundos y oscuros que horroriza su vista”.*

Aquesta tendència no s'invertirà fins al segle XX. Això es desprèn d'un text publicat a inici de segle en què el botànic Joan Cadevall escrivia que

“(...) la mayor parte de los visitantes limitáronse á recorrer el trayecto comprendido entre Monistrol y el Monasterio, siguiendo la carretera ó el atajo, para emprender desde allí pequeñas y cómodas excursions (...) Pero ni han sido cuidadosamente recorridos los innumerables pliegues de la montaña, ni las estribaciones septentrionales, ni apenas visitados los accidentes orográficos de la región occidental (...)”.

Poc abans, 1881, l'*Album pintoresch-monumental* ja havia donat per conegut el cim del Montgròs i en recomanava l'excursió. Més enllà hi havia "(...) *la confusió fantàstica de Las Agullas (...)*", un indret que aquells primers excursionistes convidaven a visitar.

"Acabarém fent notar que lo Monserrat ofereix tal abundancia d'accidents admirables, que be's pot assegurar, á lo menys per lo que toca á sa meytat de ponent, qu'es enterament desconegut dels excursionistas. Excitem, donchs, als aficionados á que, fentse acompanyar de bons guías, se fixen en lo no explorat, segurs de que, en la sens igual montanya, hi trobarán inesperadas, vivas y agradables emocions".

L'*Album* donava l'Albarda Castellana com a centre topogràfic de la muntanya, alhora que en parlar de l'hostal de can Massana ens deia que s'havia de considerar com

"(...) la mellor estació pera visitar la part S. y SO. del Montserrat, fins ara poch atesa, empero molt notable".

També la *Reseña histórica para un Album de vistas de Montserrat*, publicada l'any 1896, donava l'Albarda Castellana com "*el centro de la montaña*".

Aquesta "realitat" la trobarem igualment reflectida en la cartografia: el mapa de Gaietà Cornet i Mas, publicat l'any 1858 dins del llibre *Tres días en Montserrat*, malgrat que representa el conjunt del massís fins a can Massana, la zona entre Sant Jeroni i aquest coll ocupa una petita part en la representació (il·lustració núm. 17). Això demostra que en aquest segle XIX, malgrat saber que existia un "altre cantó", Montserrat havia estat durant segles només el monestir i poca cosa més.

El mateix trobem en el mapa publicat l'any 1920 dins del manual de Karl Baedeker: el mapa de Montserrat que hi apareix talla just pel cim de Sant Jeroni i en línia recta fins a Santa Cecília, oblidant la part occidental de la muntanya.

El mapa de Cornet va ser el primer que detallava la muntanya de Montserrat. És gairebé segur que va ser el model utilitzat per Francesc Criach per il·lustrar l'excursió que la Societat d'Escultors Figuristes va fer l'any 1915 a la muntanya de Montserrat (il·lustració núm. 18). Tampoc aquí la part occidental no existeix o, en tot cas, és infrarepresentada: de Sant Jeroni al coll de can Massana pràcticament no hi ha res. I això en un moment en què ja s'havia publicat el mapa de la *Revista Montserratina* (1909), un mapa a escala 1: 20.000 delineat per Joan Cabeza en què s'indiquen el tipus de roques, i l'existència d'horts, boscos, matolls, etc. Aquest mapa és força "real" i la distància entre Sant Jeroni i can Massana s'ha incrementat considerablement per donar entrada al que fins llavors havia estat inexistent (per no representat). Però aquell mateix any (1909) la mateixa *Revista Montserratina* publicava la *Guia histórico-descriptiva del peregrino en Montserrat* en què també s'afirma que el centre de la muntanya de Montserrat es troba entre el monestir i Sant Jeroni, al voltant de les ermites.

Posar el centre de la muntanya a la zona de l'Albarda Castellana, és a dir, entre Sant Jeroni i el monestir, equival a acceptar el que ja la literatura ens ha deixat veure: la diferència radical entre un espai central (sagrat) i un món liminar dotat d'una altra essència. Ara bé, dins d'aquest Montserrat restringit, tampoc no tot hi era representat: aquest és el cas de la majoria de cims. Aquí trobem una altra qüestió molt interessant d'estudiar: com Montserrat era alguna cosa que tenia poc a veure amb els cims.

El poeta Joan Maragall parla de Montserrat com la "(...) *muntanya santa, la muntanya dels cent cims*", però Maragall escrivia al segle XX. Altres autors, també del mateix segle, allarguen la llista fins quasi multiplicar per deu aquesta xifra. Des del punt de vista que aquí ens

interessa, cal dir que no sempre aquests cims foren individualitzats. En general, quan l'élite cultural les produccions de la qual estem estudiant parlava d'un massís -cosa estranya!- es referia al tot -que a vegades confonia amb una petita part- i no tant als seus cims presos per separat. Per veure-ho una mica més clar, prendrem el cas del Cavall Bernat de Montserrat.

Sembla que la primera referència que en tenim no s'atreveix a anomenar-lo, segurament perquè en desconeixia el nom. Efectivament, Antoni Brenach, quan escriu el seu *Saxia*, ens parla d'una gran agulla en els següents termes:

*“Com a un tret de sageta se’ns amostra
un penyal admirable, de la resta
de penyals i turons talment escàpol,
que el contemplen com s’acastella en l’aire
i com s’alçura fins a tres-cents colzes.
És l’alcàcer que estotja els raigs de l’Alba
i de Febe formós, i clares voltes
sa solitud les multituds contorben,
ans es redreça amb llibertat omnímoda”.*

Suposant que Brenach parlés del cim que ens interessa, aquesta seria la primera vegada que és descrit. Però si Brenach coneixia els noms de les ermites, desconeixia o no li semblà pertinent donar el nom de l'agulla en qüestió. Per trobar la primera referència pública del seu nom hem d'esperar l'arribada del segle XVII, seguint una tendència que François de Dainville havia notat en els mapes elaborats pels cartògrafs militars francesos des de la primera meitat del segle XVII. La primera constància escrita que en tenim apareix en *La perla de Catalunya* de Gregorio Argaiz. Argaiz diu:

“Enfrente del Mirador [de Sant Antoni] está una peña llamada Caball Bernat, en forma de pilon de açucar, donde crian los Alcones, y les tiene la naturalesa hecho el nido”.

Més endavant, també el trobem citat en l'*Epitome histórico* (1742) de Pere Serra i Postius. Remarquem, però, que Serra i Postius no en diu res, només esmenta el cim i en dóna el nom. A la darrera del segle XVIII, Philip Thicknesse cita el “*Caval Hernot*” en el seu *A year’s journey through France and part of Spain*. El Cavall Bernat i la Roca Foradada, considerades com les penyes més grans de Montserrat, també varen ser anotades en el *Calaix de sastre* de les excursions del Baró de Maldà i un dibuix titulat *Cavall Barnat* fou realitzat per Pere Pau Muntanya i Francesc Renart l’any 1790 en els seus *Planos y vistas de la montaña de Montserrat*.

Serà a principi del segle XIX quan Jaume Villanueva en tornarà a parlar i en donarà unes primeres idees

“El monte de Monserrate (...) es uno de los objetos que llama la atencion de naturales y extrangeros, y admira aun á los acostumbrados á ver rarezas y maravillas de la naturaleza. No hay pincel ni pluma que pueda explicar las perspectivas que ofrece al que se interna en él. Grupos continuos de cilindros y conos de varios tamaños, unidos con mas ó menos estrechez, dejando en su union las grietas suficientes para que la naturaleza los adorne, y digamos los borde con sus verdes producciones, que ofrecen una labor vistosisima. Es singular la magnitud de uno de estos conos que digo, que se eleva solo en la cresta de la montaña, y llaman el Cavall Bernat (...)”.

La descripció del cim que acompanya aquest text, en llatí, és la del pare Brenach. Res de nou, encara. Haurem d'esperar a mitjan segle perquè el també sacerdot Joan Martí i Cantó ens parli de la seva forma piramidal i de la seva situació topogràfica:

“Frente al mirador [de sant Antoni] y á un tiro de ballesta de la ermita, se vé la peña dicha Caball bernat; roca altísima y escarpada en la cual nadie ha podido subir hasta el dia, hecha en forma piramidal y plantada mas allá de las otras sobre Monistrol”.

De fet, tampoc no en dóna massa informació, ni a nivell qualitatiu ni quantitatiu. Víctor Balaguer el citarà en la seva guia de 1857. Posteriorment, Cornet i Mas l'esmenta al principi dels seus *Tres dias en Montserrat* i, més endavant, en parla com de

“(...) una peña, de forma cónica llamada Cavall bernat, roca altísima y escarpada, aislada de todas las demás en forma del dedo pulgar en la mano”.

Cornet és el primer autor que es preocupa per donar una explicació al seu nom, el qual derivaria de la seva semblança amb cert joc infantil de saltar. Segons ens informa, la tradició popular estableix que si se'l pot saltar es canviarà de sexe. També ens recorda l'existència d'uns versos manuscrits del pare Antoni Brenach.

A la segona meitat del segle XIX ja és normal de citar el Cavall Bernat en les publicacions dedicades a Montserrat: el trobem un altre cop en Martí i Cantó, en *El amigo del viajero en Montserrat*, obra publicada pel monestir l'any 1865, en els estudis geològics de Jaume Almera, o en les excursions dels científics Artur Bofill i Adeodat Marcet.

També el trobem entre les fotografies que formen l'*Album pintoresc-monumental de Catalunya*, publicat l'any 1881 per l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques, junt a altres cims i fotografies paisatgístiques. En el text (en castellà, francès i català) que acompanya l'*Album* s'hi pot llegir que sortint de Monistrol es troba *“(...) un enorme dit pólzer que senyala al firmament (...)”*, el qual forma

“Bella perspectiva sobre lo poble y lo riu y part de la Montanya, fentshi notar la roca coneguda per lo Cavall bernat”.

Aquesta obra de divulgació, que sorgeix del clos excursionista, ens ofereix molts topònims de la muntanya que han seguit una història més o menys semblant a la del Cavall Bernat: recuperats per l'élite cultural des del segle XVIII, cada cop es faran més populars entre els habitants de les ciutats allunyades de Montserrat. És el cas, entre altres, de la Roca Foradada, els Flautats, l'Albarda Castellana, el Montgròs, el Gegant Encantat, el Cap de Mort, etc., totes elles agulles relativament properes a la zona oriental de la muntanya o al seu vessant nord.

Una altra forma, molt més clara, si això és possible, de popularització d'aquest cim la trobem en el diorama que l'any 1888 es va muntar a Barcelona en el qual es podia contemplar una perspectiva de la muntanya en què el Cavall Bernat era clarament visible, com ens indica el text que presentava el diorama. Es tracta d'un panorama que l'empresa *Montserrat* va muntar amb motiu de l'Exposició Universal de Barcelona, tot intentant de *“(...) trasladar, si así nos es permitido decirlo, al recinto de la misma la más original y característica de las bellezas naturales que singularizan el suelo catalán”*. El diorama havia estat construït pels artistes Fèlix Urgellès i Miquel Moragas, distingits escenògrafs del moment.

Aquesta popularització del cim s'autoalimentarà, perquè serà la causa i alhora tindrà com a conseqüència l'increment de la seva anomenada. Això és el que passa quan apareix citat

en el *Barcelona en la Mano* de Josep Roca i Roca o en la *Reseña histórica para un Album de vistas de Montserrat*. L'autor d'aquesta darrera obra ha consultat altres tractadistes, perquè la seva descripció recull molts dels tòpics que hem anat veient fins ara:

“(...) peña altísima, escarpada, de forma cónica, que mirada por detrás, algo tiene del cuadrúpedo del que tomó el nombre; peña aislada de todas las demás, que mereció ser cantada en cadenciosos versos exámetros en el poema latino Saxia de nuestro insigne monje, Fr. Antonio Brenach, de Vilafranca de Conflent, gloria literaria de Cataluña á principios del siglo XVI”.

El *Cavall* també ens apareix en la *Guia diamante* de García del Real, la qual conté un text en francès. Un altre document del mateix estil es va publicar a la darrereria de segle sota el títol de *Vistas de Montserrat*. En ell es llegeix:

“Entre tantes caprixoses formes com s’hi vèuen en quiscún dels turons d’aquesta montanya, sempre ha sigut admirat de tothòm el Cavall Bernat. Molts han sigut los qui, imitant á una de les glòries catalanes del segle XVI, á nostre cèlebre monjo montserratí P. Brenach en son poema Saxia, contemplant la bellèsa d’eix pic han axamplat á plèr llur imaginació. Si’l mirau des de la carretera de Monistrol, lo veurèu axecarse còm atrevit gegant que pretend assolir la regió dels núvols que d’ordinari’s retorcen á sos peus ó besen son front; si des de la carretera de Santa Cecilia, veurèm una grossíssima y solitaria roca, de forma cónica, que allí s’hi está ja fa segles desafiant la furia de les tempestats. Y, per fí, si ens la mirèm despay des del camí de Sant Geròni, com qui vulgués pujar cap á l’ermita de Sant Antón, veurèm per sa figura quan be li escau el nòm de Cavall Bernat que li dona la història”.

I encara una altra guia, la de l’excursionista Eudald Canibell. Oblidant igualment l’evidència del silenci dels segles anteriors, Canibell afirma que

“Cuando el excursionista sube la montaña desde Monistrol, uno de los accidentes naturales de la rara conformación geológica del Montserrat, que desde luego llaman su atención, es un pico alto, aislado; enorme gigante que se yergue majestuoso por encima de los demás picachos que le rodean, centinela vigilante entre aquella reunión de fantásticas rocas”.

En aquest punt, Canibell entra en un conflicte dialèctic amb Cornet en demanar-se l’origen del topònim. Deixant de banda el tema del nom del cim, al qual el mateix Canibell considera impossible de pujar, l’autor diu que hi ha altres cims famosos a Montserrat:

“(...) Las Flautas, la Roca dels Angels, la Roca Foradada, el Gegant Encantat, la Roca de la Aurenetas, etc., pero el más importante de todos es sin duda el que reproducimos en nuestro grabado, aunque la cámara fotográfica, dado el punto de vista y la extraordinaria elevación del pico, no pudo alcanzarle en toda su altura”.

Evidentment, el cim reproduït és el Cavall Bernat i, efectivament, en la fotografia el pic ha sortit tallat. De tant “petit” com era, al principi, no se’l percebia. Ara, el Cavall Bernat és massa gran i no cap a la fotografia! Aquest és el procés d’“invenció” d’un dels cims que avui dia considerem més característics de Montserrat. Abans del segle XVIII “ningú” no el coneixia;

avui dia és difícil de no re-conèixer-lo només arribar al peu de la muntanya. Un cop “descobert”, comença la història de la seva conquesta, essent escalat per primera vegada just abans de la Guerra Civil. Actualment existeix un Grup d'Amics del Cavall Bernat, els quals mantenen un museu sobre l'agulla montserratina i han ajudat a la publicació d'una monografia sobre el cim. Cal dir que anteriorment se n'havia editat una altra. Actualment, Publicacions de l'Abadia de Montserrat té una col·lecció anomenada “Cavall Bernat”.

Mesurant per l'anomenada

Amb tot el que hem repassat sobre Montserrat es veu ben clarament la concepció espacial discontinua i la visió de la muntanya que existien abans de la modernitat. La “muntanya” no era tot el massís, sinó només una part on es concentraven una sèrie d'elements espacials (i especials); la muntanya eren els llocs on havien succeït certes llegendes o bé aquells que tenien alguna cosa que entrés dins de la categoria del meravellós. Des d'aquest punt de vista, petits turons podien adquirir categoria de muntanyes, com es veu en els casos de Cardona o de Montjuïc. En aquest context cultural de predomini d'una visió qualitativa de la realitat geogràfica, les muntanyes més conegudes, les de major anomenada, eren considerades alhora les més altes. En aquest sentit, no mancà qui va arribar a afirmar que el Canigó, Montserrat i el Montseny eren els cims culminants de Catalunya: deixant de banda el Canigó, l'any 1677 Gregorio de Argaiz deia que “*Dos montes reconocen los Autores Catalanes por los mas altos de todo el Principado el Monsen, y el Monserrate (...)*”, idea en la qual coincidia Pere Gil per a qui les muntanyes més altes de Catalunya eren, després del Pirineu, el Montseny i les muntanyes de Prades. Una setantena d'anys més tard, Pere Serra i Postius repetia més o menys el mateix però hi afegia, inspirat en Pujades, Sant Llorenç: “*En el juicio de muchos Autores los Montes de Monserrate, y del Monseny, son los mas encumbrados de Cataluña, a que añade Pujades el de sant Lorenzo (...)*”. Pel que a nosaltres ens interessa, Pujades ens diu que el Montseny, Sant Llorenç i Montserrat són braços del Pirineu, “*(...) tots famosos en Cathalunya, si be ninguna, o poca cosa se escriu dells*”.

Si res no se n'escrivia en la seva època, podria pensar-se que va ser Jeroni Pujades, segurament sense ser-ne del tot conscient, qui va fer “veure” Sant Llorenç a l'élite que estem estudiant quan el descrivia en la seva crònica. Però cal remarcar que aquest “donar a veure” Sant Llorenç no va passar més enllà dels mots anteriorment reproduïts de la seva crònica perquè la descripció concreta del massís, com també la de Montserrat, varen restar inèdites i el manuscrit no fou conegut fins entrat el segle XVIII. En aquest manuscrit, Pujades parla, potser per primera vegada, en termes paisatgístics d'aquesta muntanya; també en descriu algunes coves, els boscos i el monestir. Tampoc, en el camp de la cartografia, no serà fins al segle XVIII que Sant Llorenç apareixerà, en el sentit muntanyenc que ens interessa, en els mapes. Després de Pujades i de la cartografia setcentista vindrien la monografia de Vergés i Mirassó (1871), les ressenyes excursionistes, sobretot l'*Album pintoresch-monumental de Catalunya* (1878), i la cartografia especialitzada.

Amb la mirada de Pujades sobre Sant Llorenç, ens n'apareix una nova visió. En termes generals, aquesta nova visió, més positiva, del món fa presents algunes altres muntanyes i això comportarà una resituació entre elles. Però aquesta resituació encara es va fer (força clarament) des d'un punt de vista qualitatiu. En la *Crònica* de Pujades, Sant Llorenç sobrepassa en alçada a Montserrat:

“Son sus asperezas tan fragosas como las de los mismos Pirineos, y las alturas no menores que las de aquellos: y el sagrado Monserrate aunque vecino, no puede competir con su altura y vista, antes el que estuviere sobre el mas alto collado de este echará de ver claramente quedar mucho mas bajo el de Monserrate y que le humilla”.

Seguint el nostre cronista, Pere Serra i Postius, per mantenir l'anomenada de la muntanya santa, dirà de Montserrat, del Montseny i de Sant Llorenç que “*Convengo en que sean los mas altos, pero no los mas elevados; pues es constante que algunos de los Montes Pirineos*

grandes, descuelgan sus cumbres sobre ellos (...)". Per a ell, el que passa és que aquests tenen la base a més altitud, com es veu en el fet que els rius s'originen al Pirineu i passen pels peus d'aquestes muntanyes. En resum: al segle XVIII, l'afany per comparar ha fet "créixer" Sant Llorenç! Fins al punt de fer-lo més alt que Montserrat: l'abat Miquel Muntadas tampoc no dirà altra cosa:

"Es verdad que los montes Pirineos, el Montseny y Sant Llorens del Munt superan en elevacion al Montserrat, porque los terrenos que forman la base de aquellos son mas altos que los de este, como lo indica a simple vista el Llobregat; pero sí es [Montserrat] la Montaña de Cataluña que mide mayor elevacion desde su base hasta la cúspide (...)".

Aquesta creença seguirà fins a principi del segle XX: al tombant de segle, Elies Rogent atribueix a Sant Llorenç 1200 metres, fet que -segons ell- el feia més alt que no pas Montserrat.

Però a banda de la seva alçada, real o suposada, l'important era el "pes cultural" de certes muntanyes. N'hem vist molts exemples. Potser només un darrer: es tracta d'un mapa reproduït a la pàgina 149 del volum 19 de la *Gran Geografia Comarcal de Catalunya*. Aquest mapa de Catalunya dibuixat l'any 1846 per un tal Charle (il·lustració núm. 19) ens mostra una imatge del nostre país on es destaca, i molt, Montserrat com si fos un ou ferrat estavellat sobre el paper. Som a mitjan segle XIX i encara a Catalunya la muntanya més coneguda i reconeguda és la de Montserrat, malgrat no ser (ara especialment) la més alta, ni de bon tros.

L'horror muntanyenc

Amb tot el que hem vist fins ara, n'hauríem de tenir prou per entendre que la muntanya no fou important en ella mateixa fins com a mínim al segle XVIII. Ara, que ja sabem perquè es parlava d'unes muntanyes i no d'unes altres, ens proposem analitzar el procés de sorgiment del paisatge muntanyenc a casa nostra. Però per fer-ho, reprendrem el tema del menyspreu del món muntanyenc per entrar, en un segon moment, a veure com el sentiment paisatgístic va arribar també al món que estava més enllà dels camps conreats.

Un repàs dels textos continguts en la primera part d'aquesta recerca ens deixaria veure, a grans trets, el procés que ha dut Montserrat a ser considerada com un paisatge. Paisatge que diríem agradable, si això no suposés un pleonasma, perquè la definició de paisatge, que ara ve al cas de recordar, seria aquella forma o model socialment construïts de mirar el medi ambient en què aquest és representat en termes estètics positius. En la primera part d'aquesta recerca, hem vist com durant l'edat moderna Montserrat ha estat considerada bella, agradable, formosa, etc. Però aquest era un fet molt, molt excepcional, especialment a Catalunya. La història ens ho demostra a les clares.

L'edat mitjana va ser un període molt poc interessat per les muntanyes, potser pel fet que aquestes formaven part de l'evidència de cada dia de la majoria de la població. A més, els símbols pels quals l'art medieval representava els objectes naturals tenien una relació excepcionalment llunyana amb la seva aparença real. La pintura medieval era una expressió de la filosofia cristiana i els objectes materials eren considerats símbols de veritats espirituals o d'episodis de la història sagrada: hi havia la possibilitat de substituir espontàniament la idea per l'objecte i l'objecte per la idea. Segons Emile Male, l'art de l'edat mitjana, "*Il nous montre une chose et il nous invite à en voir une autre*". La natura, per a aquest tipus d'art, és un immens símbol, no un objecte de contemplació estètica. Sant Anselm escrivia a principi del segle XII que la realitat era més perniciosa com més satisfacció donava als sentits i, per aquesta raó, considerava perillós d'asseure's en un jardí on hi hagués roses per satisfer la vista i l'olfacte, cançons i poemes per encantar l'oïda.

Aquest passatge de sant Anselm ens recorda l'actitud de Petrarca al mont Ventoux (1336), al moment en què obre a l'atzar les *Confessions* de sant Augustí. Un cop llegides, tanca el llibre, irritat contra ell mateix perquè fins al moment ha admirat les coses de la terra, quan ja hauria d'haver sabut i après dels mateixos filòsofs pagans que no existeix res admirable, excepte l'ànima i que res no hi ha tan gran com ella. L'interès per la natura era una qüestió pagana, i la posició del Cristianisme, que va condemnar la via pelagiana, havia d'impossibilitar el naixement del paisatge a Europa durant segles. El monjo bretó Pelagi (360-422) va ser condemnat com a heretge, entre altres coses per haver defensat l'excel·lència de la creació; el seu gran rival va ser sant Agustí. També sant Jeroni estava contra les seves posicions.

Coneixem molt bé les actituds de Petrarca i d'Anselm, tot i la distància que les separa. Aquí podríem parlar de Guigues le Chartreux (1083-1136), que al segle XII va desenvolupar la norma de les Escripures que diu "*No estimis el món, ni allò que hi ha en el món*". També podríem parlar del *Contemptus mundi* de Thomas de Kempis. Gran rival de Pelagi, Sant Jeroni, al segle IV, reprenia el tema de Llätzer, el pobre leprós que morí sense ser atès pel mal ric a la porta del qual jeia, per acabar dient "*No hi vegis segons la carn, sinó segons l'esperit*".

Darrera d'aquest tipus de formulacions, les muntanyes i els boscos varen ser representats pels artistes de l'edat mitjana d'una manera simbòlica: no es "veia" ni la muntanya ni el quadre, sinó el símbol. Potser convé anotar que aquest procediment seria un fet universal, no un fet del

passat o imputable a certes societats: el medi humà és sempre ecosimbòlic i el seu sentit es capta en la conjunció d'una referència local i d'una referència social. La percepció a través dels sentits, en ser mal vista, impedia veure la muntanya com a paisatge. Aquesta mediança era quasi impossible, o si més no mal vista, a l'edat mitjana cristiana. L'ull, que veia a través de l'esperit, es representava la muntanya d'una altra manera, una manera moral de mirar. No seria la "muntanya" el que es veuria sinó el símbol d'una altra cosa.

La visió simbòlica de la muntanya durant l'edat mitjana i qüestions com el *contemptus mundi* (o menyspreu del món) que n'impregnava la seva filosofia ajuden a entendre la frase del filòsof Anthony Kenny:

"The love of mountains is no new thing, no fad of an industrial era. Human beings have loved mountains since history began, but their love has taken different forms in different ages".

Això ajudaria a explicar la paradoxa de l'extraordinària presència de la muntanya en la Bíblia i el desinterès que per ella va mostra la filosofia medieval. Per remetre'ns al cas català, direm que ni Josep Romeu ni Josep Camps i Angels Jubany no han trobat textos que cantin les muntanyes durant l'edat mitjana catalana. En tot cas, es troba un cert desconeixement, si no menyspreu, del fet muntanyenc. Una prova molt clara: la muntanya no apareix entre els ítems del *Motif-index of medieval catalan folktales*. En aquest sentit, la *Crònica* de Bernat Desclot deia que el Rei pujà al monestir de Montserrat, "(...) loch de gran devoció e hon Déus ha fet tos temps molts miracles e virtuts a tot hom", situat en un "loch fort salvatge e agrest e entra grans muntanyes e feres assetiat". Això era la muntanya per a Desclot: un lloc vinculat al perill i a la salvatgia. Amb aquesta *Crònica* som a la fi del segle XIII, potser a principi del XIV, i en aquell moment Desclot no era l'únic a témer les muntanyes. Farinelli cita un altre predicador del segle XIV que parla de les "(...) entradas muy ásperas y peligrosas de esta montaña [Montserrat], que preparan a los pelegrinos que aquí acuden, tantos afanes, peligros y trabajos y grandes aflicciones, particularmente a muchos y muchos que aquí vienen descalzos y algunos de rodillas (...)". Fins i tot Méndez Silva, al segle XVI, ens parlarà de Montserrat com d'un lloc "(...) enriscado, fragoso y aspérrimo (...)". Llavors és quan els fons de la pintura catalana començaran a mostrar els primers rudiments d'allò que més endavant anomenarem paisatge i quan la literatura donarà proves d'un cert amor per les muntanyes. Serà el Renaixement, la introducció dels homes i de les dones en un món que abans havia estat ocupat per elements sagrats. Però siguem precisos: el Renaixement espanyol té un caire menys laïcitzant que l'europeu i, en general, la història sagrada va deixar tan sols un petit espai a la història mundanal. Amb tot, és cert que a partir del Renaixement, el paisatge ocuparà la part dels llenços i dels murals que abans restava buida, entrant en escena, com diu Roger, per la finestra.

Tot i que amb el Renaixement trobem petites indicacions d'un canvi en la sensibilitat ecosimbòlica, el paisatge a Catalunya i a Espanya arriba amb força retard en relació a la resta d'Europa. Als segles XVII i XVIII les coses no semblen canviar massa. Fra Antonio Yepes, en la seva *Crónica general de la orden de San Benito*, l'edició original de la qual és de 1609, cita *Las relaciones de los Milagros de N. Señora*, on es llegeix, parlant de Sant Jeroni:

"Desde esta ermita a la parte de poniente es toda la montaña inhabitable, por ser sus peñascos y riscos tan fragosos y ásperos que si se camina por ellos es con mucho peligro y dificultad grande".

També l'ermita de Sant Antoni, segons Yepes

“Tiene, a la parte de tramontana, un despeñadero tan espantoso que, admirados los que llegan a verle, vuelven los ojos a otra parte, temerosos de su profundidad”.

Pere Serra i Postius, destacat escriptor català del segle XVIII, reflectí aquesta visió en l'obra dedicada al monestir de Montserrat publicada l'any 1742. En aquest *Epitome histórico*, ens parla de Sant Antoni, ermita des d'on hi ha bones i interessants vistes, amb un mirador apte per acollir dues persones,

“(.) de donde se descubre un despeñadero, que rectamente baja mas de ciento y ochenta tuesas, hasta dar á las margenes del Rio Llobregat, cuya profundidad causa pavor a la vista”.

La visita de Francisco de Zamora (1789) a l'ermita de Sant Jeroni també es veu horroritzada per aquesta timba, en una muntanya que considera produïda per l'acció dels volcans:

“Y desde la peña que hay sobre ella se ven, a la parte de poniente, unos barrancos tan profundos y oscuros que horroriza su vista”.

A grans trets, podem dir que aquesta por va durar fins a l'edat contemporània. Llavors, al segle XIX català, es produeix la irrupció d'una nova “moda” estètica, una manera d'entendre l'art que posada en contacte amb el medi natural donaria lloc a unes visions diferents del que fins llavors havien estat els llocs de l'horror. Es tracta de l'estètica del sublim. Però, tot i aquesta “descoberta” del sentiment del sublim, encara al segle XIX trobarem aquests penya-segats espantosos: a la fi de la centúria, concretament l'any 1896, es va escriure que de prop del Cavall Bernat de Montserrat es descobria

“(...) un horroroso precipio que causa vértigos al mirarlo, y de ordinario hace retroceder á los más atrevidos”.

Aquí el sentiment que trobem és l'horror, no encara l'horror que causa plaer, que és allò que definirà el sentiment del sublim. En general, doncs, al segle XIX català les muntanyes seguiran essent per a alguns autors temibles i horroroses. Aquest és el cas del religiós Joan Martí i Cantó, per a qui Montserrat és *“(...) una pieza espantosa de granito dispuesta por la Providencia divina para trono de María (...)”*. Per a aquest mateix autor la muntanya també es distingeix pel fet de tenir *“(...) una multitud de hendiduras que dejan descubiertas rocas altísimas amenazando un desplome terrible que magullaria al infeliz que topasen (...)”*.

En un altre lloc de la muntanya,

“Preséntase (...) un grupo imponente y horroroso de montes agudos y de precipicios, despeñaderos que sorprenden y espantan, rocas salientes y como amenazando engullir al que se atreve á mirarlas”.

Aquest també és el cas de l'abat del monestir de Montserrat, Miquel Muntadas que diu que *“Generalmente hablando todas las montañas causan cierto horror al hombre (...)”*. No donem la cita completa perquè, com veurem dins de poques pàgines, Muntadas diu que totes les

muntanyes generen horror, excepte la de Montserrat. Però l'abat del monestir no era massa original, perquè aquestes idees ja es troben en el *Compendio historial*, una obra anònima publicada a Barcelona als voltants de l'any 1758, data en què se signà el permís per ser impresa i que ens és confirmada per la bibliografia de Josep Bulbena. Malgrat que el *Compendio* no es deixà impressionar per la muntanya de Montserrat en general, el seu autor no pogué evitar l'horror de certs precipicis, com el que hi ha sota l'ermita de Sant Dimes, on afirma que només es pot entrar per ponent, perquè a llevant i migdia “(...) *tiene unos grandissimos espantosos despeñaderos (...)*”. També des de l'ermita de sant Antoni “(...) *se descubre un tan fèroz despeñadero, que horroriza*”. El mateix sentiment de por i horror causat per la forma de la muntanya, sentiment que desapareix quan un s'hi acosta, es troba en l'*España sagrada* d'Enrique Flórez, publicada l'any 1774. De fet, aquest era un dels grans tòpics de la “descripció” del Montserrat modern.

En general, en els escrits de l'època moderna abunden les referències a l'horror que causen les muntanyes: recordem aquella frase d'Esteban Corbera que, parlant de la Catalunya de les darreries del segle XVI, ens deia

“(...) y aunque el tener mucho de montaña, y algunos ramos del Pirineo que la ocupan parece que la hazian o esteril, o desierta: pero antes la hermocean con su variedad, y frescura”.

Com es desprèn d'aquesta cita, un país muntanyenc (i més pirinenc) havia de ser, per força, estèril o desert; si per a Corbera les muntanyes feien de Catalunya un lloc formós era perquè aquestes estaven molt ben conreades. Parlant en general, direm que la muntanya no podia ser bella si era perillosa o estèril. Però dues maneres, com a mínim, de representar-se-la intentaven situar aquest escenari en un altre punt de mira. D'una banda hi havia una certa idea religiosa, la imatge del paradís terrestre, i de l'altra, l'estètica del pintoresc i del sublim. Junt a l'interès pel món del meravellós, i sense oblidar l'aportació de la ciència, aquestes seran algunes de les formes de penetració del sentiment de la muntanya per al cas català. En parlarem tot seguit.

La bellesa de les muntanyes

Per diferents vies, poc a poc -primer en uns autors, més tard en altres-, la muntanya passarà a ser vista d'una altra manera. Cal deixar anotat que aquest canvi de representació de l'espai muntanyenc a casa nostra no va ser un procés que afectés per igual tots els massissos, ans al contrari. Algunes serralades i cims foren “descoberts” i reconeguts al segle XVI, altres al XIX o al XX. Aquest procés de “descoberta” i d'estima per la muntanya es detecta molt clarament i de manera primerenca a Montserrat.

La publicació del *Compendio historial* l'any 1758 permetria el desenvolupament d'una nova visió de la muntanya de Montserrat, visió que ja hem vist al segle XVI, però que sembla haver-se apagat al llarg del XVII. El seu anònim autor, potser sense ser-ne massa conscient, fixarà un dels tòpics més repetits i interessants de la representació de la muntanya a Catalunya.

Només de començar, el *Compendio* ens diu que Montserrat és diferent de totes les altres muntanyes, tot i que algunes l'hagin volgut copiar. Una particularitat d'aquesta muntanya és que:

“(...) quando los demás montes causan horror, y espanto a quien los mira, èste infunde un particular consuelo, y una especial alegria a quien llega, aunque de muy lexos, a descubrirle con la vista; llamando con suavidad y ternura a la contemplacion, y amor de lo Celestial, y Divino a los corazones de los hombres, que tan descuydados, y olvidados viven en la misera lastimosa habitacion del polvo. Con este blason glorioso, parece que quiso el Criador de todo honrar, y singularizar a estos riscos, y peñascos, por la ternura que tan patentemente manifestaron en la muerte de nuestro Redemptor, rompiendose sus naturales insensibles entrañas, y estremenciendose sus promontorios sacros, como que se dolian de la cruel muerte de su Autor”.

En primer lloc, ens hem d'adonar com Montserrat és l'excepció a mitjan segle XVIII: les altres muntanyes no són generadores de consol ni d'alegria. Fixem-nos també com la seva peculiaritat és un premi al comportament de les masses rocalloses, les quals varen esquarterar-se en el moment que Jesús expiava al Gòlgota. Montserrat és alegre, malgrat que la seva forma recordi la mort de Crist; però la seva alegria sorgeix d'un sentiment del sagrat: el sentiment del paisatge no és gens clar en la representació que ens dóna el *Compendio*. Montserrat és una muntanya sagrada, prodigiosa i miraculosa feta per ser el tron de la Verge. La seva visió ens obre a un món d'ensenyaments religiosos:

“Tan prodigiosa, y maravillosamente dispuso naturaleza a este Sagrado Monte, que parece lo preparaba para habitacion, y trono de la milagrosa Imagen, en que su Original, la Emperatriz de los Cielos, y la Tierra, havia de manifestar al Mundo su incomparable poder, haziendo en ella, y por ella las mayores maravillas, y obrando los mas maravillosos prodigios. Dispuesto pues assi el Trono, y formado con los esmeros que le diò naturaleza, con assombro de quantos le miran, solo nos resta buscar a la Reyna, y Señora de la Gracia, que ha de habitarle, refiriendo su prodigiosa Invencion”.

El tema de Montserrat com a muntanya que no causa horror, ans al contrari, serà reprès

al segle XIX, primer per Ramon Muns i Serinyà. La intenció de la seva *Noticia histórica* és fer una obra de pietat, no d'erudició històrica o de poesia, però en aquest llibre Montserrat causa satisfacció i goig, a més de consol i alegria:

“Su aspecto, tanto de cerca como de lejos, en vez de infundir horror al que la contempla, le causa por el contrario las mas gratas emociones de consuelo, satisfaccion y gozo, de manera que todos se vuelven pesarosos de dejarla y con el ánimo, esperanza y propósito de volverla á visitar. Su estancia en todo el año, pero mas particularmente en las dos estaciones templadas, es de lo mas delicioso que pueda imaginarse por su suave temperatura, sus dilatadísimos horizontes que llegan á centenares de leguas, multitud de parleras aves, y otros mil objetos que recrean el ánimo y vuelven con frecuencia la salud al que la ha perdido”.

Malgrat que es dirigeixi als fidels i que els vulgui “formar”, Muns introdueix elements nous, elements que donen una dimensió clarament paisatgística a la seva representació de la muntanya montserratina: aspectes climàtics, visuals, de salut, etc. Però, malgrat tot això, Montserrat segueix havent estat designada per ser el “(...) trono y morada de una sagrada Imágen de María santísima (...)”.

El capítol sisè de la història de Montserrat de Miquel Muntadas (Manresa, 1871) duu per títol “*La montaña de Montserrat relativamente á los que la visitan*”. En aquest apartat de la seva obra, Muntadas es fa dipositar d’allò que s’anomena un *bassin sémantique* quan escriu

“[¿] Porque cuantos la ven y visitan experimentan afectos tan distintos de los que sienten viendo las demás montañas [?]”.

De la manera que està disposada la frase en el seu context, hem de suposar que es tracta d’una pregunta retòrica que el mateix autor vol respondre. En aquest context resulta clar que la resposta és que:

“Generalmente hablando todas las montañas causan cierto horror al hombre, no solo por lo áspero, quebrado, fragoso del terreno y sombrío de su arbolado, sino tambien, y esta es la razon principal, por la idea que inspiran de ser la nativa morada de fieras y animales ponzoñosos, cuya sola vista espanta, y hallarse el hombre fuera de todo ausilio humano”.

“Y este horror que experimenta el que se interna en ellas, lo siente ya el que de lejos las contempla”.

En canvi, a Montserrat passa tot al contrari: mirat d’on es vulgui no produeix sinó plaer (i això passa perquè és una serralada dedicada a Maria). Si es recorre la muntanya,

“(...) nada de horror, nada de espanto: no hay peligros, no hay fieras, todo es solaz, tranquilidad, y no se sabe lo que es una desgracia”.

Amb Muntadas, més clar que mai, trobem un sentiment de paisatge i d’estima per la muntanya de Montserrat, excepcional -això sí-, lligat al món sagrat -també-, però ja prou potent i autònom com per fer-nos pensar que som davant d’alguna cosa força diferent.

En aquest procés, el pare Crusellas, monjo del monestir, l’any 1896 ja ens parlarà de la serralada com d’un “*bellísimo monte*”, diferent de la resta del món. I és que, malgrat el procés

de dessacralització, Crusellas reprèn el tema del *Compendio*:

“(…) mientras las demás montañas suelen infundir pavor, ésta no sólo causa consuelo y espiritual alegría, sino que convida á la contemplación de las cosas celestiales. Con este blasón glorioso parece que quiso el Criador del mundo honrar y singularizar estos riscos y peñascos por la ternura que tan patentemente manifestaron en la muerte del Redentor Divino, rompiéndose sus insensibles entrañas como si se doliesen de la muerte de su Autor”.

La mateixa manera de plantejar el tema la trobem també en la Guia de l'any 1909. Potser la lletra és la mateixa, però el ritme és força diferent: ens trobem davant d'un *bellísimo monte*. Una muntanya que, com la que fa de fons a una poesia d'Anton Vila i Sala premiada als Jocs Florals de 1897, ha esdevingut sublim i magestuosa. El tema serà reprès per la *Guia histórico-descriptiva de Montserrat*, publicada l'any 1921.

Amb el pas del temps, les muntanyes han anat agafant mesura humana, han esdevingut assequibles; les feres i les pors les han anat abandonant. I això no només a Montserrat. L'any 1936 un personatge que signava J. M. de S. afirmava que la principal condició del Montseny era que resultava una muntanya humana, sense deixar de ser tan salvatge, tan excursionista com es volgués. Per a ell, pels cims pirinencs un se sentia petit, sentia la sensació del sublim, però el paisatge hi deixava de ser hospitalari. L'autor deia que allí els visitants se sentien intrusos en el palau dels trons i dels llamps.

“El Pirineu és per a les persones que tenen temperament heroic, pels professionals del perill i de les suades. El Montseny no és res de tot això, és excessivament amable, però deixant-vos la il·lusió de poder pujar a les Agudes o a Matagalls, un dia de neu, o un dia de sol d'agost, i pensar pels dintres que també tenim alguna cosa d'herois, encara que el Montseny no us ha de fer cap mal, ni correu cap perill de morir enrampats i cremats per un llamp, o estimbar-vos per un cingle de manera que no se'n canti mai més gall ni gallina”.

Hem arribat al moment que, davant la pobresa dels aranesos, Antoni Viladevall, un capellà resident a la mateixa Vall, proposarà l'exploració de diferents possibles fonts de riquesa: l'aigua, els prats -als quals dona valor paisatgístic-, els boscos i les mines. Una riquesa, a la qual cal fer atenció, és molt nova:

“Hablo de la original, sublime belleza de aquel país. Todo corazón impresionable á los grandes espectáculos de la naturaleza no podrá menos de sentirse conmovido, dominado, poseído de admiración y entusiasmo desde el momento en que penetre en aquella tierra privilegiada”.

Viladevall és un apologista del sublim. Un apologista que crida l'arqueòleg, l'arquitecte, l'afecionat a les antiguitats i a la història, però també l'alpinista, “ (...) y yo les aseguro que ninguno de ellos se arrepentirá de haber visitado aquella tierra tan desdichada, aunque tan digna de mejor suerte”. Així, en poc més de dos segles, la Vall d'Aran ha deixat de ser “(..) áspera, fría y poco tratable (...)” i ha esdevingut un lloc genuïnament muntanyenc:

“El país de Arán lo forman las montañas, no es el valle; á ellas hay que subir si no se quiere formar un concepto por lo deficiente equivocado de esta poética región”.

Muntanyenc, i agradable en conjunt:

“Temo cometre un pleonasme, permétise’m la paraula, al dir qu’es hermós cada un dels punts ahont dirigía la vista durant lo trajecte. Las ayguas del riu, corrent joyosas cap á la frontera, com pressentint que no anirán al mar sens que se las utilisi; las aspres montanyas á dreta y esquerra; lo gran nombre de poblets que á cada pas se véuhen, uns en lo cim d’enlayrats penyals, altres en lo fons de la vall; tot plegat ha de oferir necessariament un aspecte encisador”.

El mateix que dèiem de Viladevall, ho podríem dir de Jacint Vilardaga, que també a la fi del segle proposava pujar als cims del Berguedà per fruit de les meravelles de la natura:

“Adviértense en el país toda clase de productos; y uno de los espectáculos más hermosos que en él se ofrecen consiste en subirse á lo alto de cualquiera de los montes vecinos, desde el cual se contemplan las maravillas de la naturaleza. Variadas y opuestas vegetaciones se ofrecen separadas tan sólo por algunos metros”.

En resum, la bellesa de les muntanyes està preparada per ser comunicada als altres i explotada. La muntanya ocupa una part considerable del paisatge, ha entrat en escena amb prou força com per impulsar la conquesta dels cims. Com diu Philippe Joutard en diverses publicacions, abans de ser conquerida físicament, la muntanya va ser conquerida per la mirada (*regard*).

La representació de Montserrat a l'edat moderna: els models

La visió de les muntanyes és una qüestió de models, de tòpics. Un dels casos més frapants -que no va arribar a quallar, però- és el de Chantreau. El llibre de Chantreau recull el viatge per Catalunya, fet l'any 1792, d'un enviat per la Comissió secreta del Ministeri d'Afers Estrangers francès per tal de visitar les fronteres espanyoles i recollir dades sobre la disposició dels catalans envers el procés revolucionari que es vivia a l'estat veí. En unes cartes que publicà a la darrerria del segle XVIII, aquest autor ens mostra molt clarament que el model que tenia a mà per interpretar la nostra muntanya eren les geleres suïsses. Aquesta nota estrident ens hauria d'ajudar molt a entendre el conjunt de la partitura. Deia Chantreau

“Vous vous rappelez les glaciers de la Suisse, où a des hauteurs immenses s'élèvent perpendiculairement des parties de rochers qui, détachés d'une masse énorme, semblent menacer d'une chute prochaine; tel est le Mont-Serrat. Les sommets des rocs suspendus, qui d'abord effrayent, et auxquels l'oeil s'accoutume bientôt, y forment des pilastres irréguliers, des prismes, des cônes, des pyramides, et d'autres figures si bizarres qu'on ne peut leur assigner aucune dénomination. Ces sommets sont blancs, pelés et tristes; mais un peu au-dessous, et dans les ouvertures, il y a de la verdure, et elle y est quelquefois charmante. C'est dans les détours de ces différentes ouvertures que sont situés très-pittoresquement quinze hermitages, habités par de pieux fainéants, qui sont peut-être, dans ce séjour isolé, plus près du bonheur que vous et moi”.

Les repercussions epistemològiques i teòriques d'aquesta construcció de la realitat són llargues i complexes, però les podríem resumir en una frase del científic Miquel Cuní i Martorell:

“En nostre cap existeix una provisió, un vast depòsit de clixés ab vistas dels payssos qu'havém recorregut, y basta un sol acte de la voluntat per tenir al instant devant de nostra imaginació, lo panorama ab tots los detalls de forma y colorit”.

Per al cas del Montserrat modern, i a grans trets, aquesta provisió de clixés dins del nostre cap mostra dues fases clarament diferenciades: una entre la introducció de l'humanisme i la irrupció de la ciència moderna, i l'altra a partir d'aquest fet. A un nivell testimonial o simbòlic, podem considerar la visió de Bowles com la frontissa que divideix ambdues etapes, encara que aquest científic d'origen irlandès estigui més clarament emmarcat dins del segon moment.

D'entre tots aquests tòpics majoritàriament repetits seria interessant destacar-ne uns quants, com són l'isolament de Montserrat, la seva vegetació, la presència d'aigua o la representació en tant que jardí o ciutat. Un cop fet això, i per acabar, ens podem demanar quin model (o models) donaven coherència a tot aquest entrellat.

Podríem començar per dir que un dels tòpics més repetits durant l'època moderna fou la posició central de Montserrat en la geografia catalana. Un altre tema molt interessant és constatar com molts dels autors moderns insisteixen en el fet que la nostra muntanya s'eleva

solitària enmig del nostre país: al seu voltant no hi ha altres muntanyes, o bé, quan hi són, aquestes, des dels cims montserratins, es veuen molt més baixes, fins al punt que semblen estar al nivell de la plana.

Així, Pere de Burgos deia que

“Y aun que esta montaña esta circuida de otras muchas montañas, empero ella esta exempta, y apartada por si sola, de manera que ninguna otra montaña se junta con ella”.

Jeroni Jorba, a les acaballes del segle XVI, repeteix el mateix: Montserrat es troba “(...) *in insulam sedens & nulli contiguus, vt Soracte in Italia*”. Idea que dugué Antonio Yepes a veure-hi una mena de miracle:

“(...) y el mismo sagrado monte en sí parece milagroso; porque siendo toda la comarca alrededor llana algunas leguas en contorno, poco antes de llegar, a raiz de ella, comienza a empinar y luego se levanta, y encumbra y está a modo de isla, sin tener otros riscos ni peñascos notables que la rodeen”.

La part manuscrita de la crònica de Jeroni Pujades, tot i que abans ha parlat de Sant Llorenç i ha afirmat que és més alt que Montserrat, diu que Montserrat es troba “(...) *sola y esenta de compañía de otros montes*”. També Esteban de Corbera la veurà “(...) *tan levantada, y esenta que ninguna de las demas, ni se le arrima, ni se le iguala antes las mas altas estan como tierra llana en su respecto, parece que todas se le humillan*”. Josep Vicente del Olmo, Juan de Campos, Lluís Montegut, Alvarez de Colmenar, Serra i Postius o Enrique Flórez repeteixen el mateix.

Per a aquells escriptors, ni Sant Llorenç, ni el Montseny no fan ombra a Montserrat, malgrat que el mateix Montseny sigui gairebé cinc-cents metres més alt que la muntanya montserratina. Aquí trobem un exemple molt clar de com la representació socialment construïda pot arribar a distorsionar una percepció fins a cert punt ambigua. També podríem pensar que Montserrat, per a aquella elite social, estava sola perquè les altres muntanyes no existien: encara no havien estat “descobertes”.

Un altre tòpic sobre Montserrat, molt repetit, és la seva visió en tant que jardí. Així Diego Cuelvis, a la fi del segle XVI, deia que “*Es cosa maravillosa ver entre estos riscos y piedras las frescuras y arboledas que hay, que no parecen sino unos jardines muy compuestos*”. I és que un dels models de què es disposava per estimar algunes muntanyes era el del jardí. Tenim casos força interessants fora de Montserrat, però aquí ens limitarem al nostre objecte d'estudi. Tal com Cuelvis havia fet anteriorment, al segle XVII Gregorio de Argaiz parla del camí que duu a Sant Jeroni com d'un “*apacible jardín*” i la imatge del jardí és àmpliament emprada per Juan de Campos. Al XVIII Serra i Postius insistirà en el fet que, malgrat la manca d'aigua a la part superior, “(...) *està todo el Monte hecho un jardín* (...)”. Més a prop de nosaltres Grau i Solà, Francesc de P. Crusellas, el *Diccionario geográfico universal* de 1832 i altres autors insistiran igualment sobre el mateix tema. Fins i tot el segle XX ens sorprèn amb un Montserrat convertit en un jardí en totes les estacions de l'any. Estem davant de la guia que va publicar l'any 1909 la *Revista Montserratina*, obra que es dedica a recordar la fertilitat i l'abundància de flors i plantes que presenta el massís i que repeteix la frase del pare Figueroa: “*Que aquí, como es María la hortelana, medran las plantas sin la industria humana*”.

Aquesta idea de la verdor causada per una vegetació exuberant era comprensible per als autors que afirmaven que la muntanya era rica en aigües, però per als qui no havien tingut aquesta precaució, la vegetació es convertia en una mena de problema. Miquel Muntadas, que coneixia el monestir i els rodals per ser-ne l'abat, era conscient que

“En ella no se ven deliciosas cascadas, ni murmullan los riachuelos, ni serpentean entre las matas las humildes, cristalinas y frescas aguas; en ella no hay aquellas tierras que allá en sus profundidades tienen grandes depósitos de sales y demás principios vitales; y sin embargo de que todo parece que se conjura contra la vegetacion, vemos en ella árboles seculares y de toda clase de plantas y yerbas, y con una lozanía peculiar de campiñas y prados de otras regiones, climas y condiciones... Pues que es esto?”.

Evidentment la resposta, repetint una poesia que acabem de citar, és que en aquesta muntanya, Maria és l’hortelana. Aquests breus mots introductoris ens han de dur a parlar de la natura ecosimbòlica de les plantes montserratinas.

La presència de plantes -moltes i bones plantes- al massís de Montserrat és un dels tòpics més repetits pels representants de l’élite que estem estudiant. Si comencem el nostre repàs per Jeroni Pau veurem com en aquell segle XV la nostra muntanya ja es “*caracteritza*” pels oms frondosos, freixes i altres arbres. Si al segle XIX un poeta podrà rimar que a Montserrat és Maria l’hortelana, en aquells inicis del Renaixement a casa nostra, Pau ja nota com la natura o el creador del món pretenia mostrar a través seu “*(...) no sé quina mena d’esperit sagrat (...)*”.

Després d’ell, Pere de Burgos s’admira de la fertilitat de la muntanya, per contrast amb el fet de ser tota roca. Al segle XVI el teòleg Alonso de Villegas, malgrat l’aspror de la muntanya, veu natural que hi hagi arbres i flors enmig de les penyes:

“Su aspereza â los que la miran de lexos es grande: y por ser toda peñas, y riscos ay arboles de lindas frutas, y hiervas de olorosas flores”.

A la darrerria del segle XVII Esteban de Corbera dirà allò que ja hem vist de la “*fertilidad y hermosura*” de Catalunya, afegint que aquesta està tan poblada d’arbres que podria ser considerada una floresta, car les flors neixen en grans quantitats a les muntanyes més pelades. Per a Corbera Montserrat

“De lexos parece toda ella no solo inhabitable pero inaçessible, y es tal su fabrica maravillosa que la mayor soledad de aquellos riscos, y peñascos alegra, y consuela con su vista, y levanta el coraçon a alabar a Dios. Las peñas mas secas, y peladas estan llenas de varios arboles de yervas saludables, y de flores hermosissimas. Estâ falta de fuentes pero ay algunas concavidades, y cuevas, dentro de las quales se oye una gran rumor de las aguas que corren, y estas deven de humedeçer tantas plantas, pues no tienen otro beneficio que el Cielo, y la naturaleza. Estos son los jardineros que la cultivan”.

Aquest fet, que nosaltres podem qualificar de meravellós, que passava a Catalunya en general, tenia un escenari especialment reconegut: Montserrat. D’aquesta manera, el manuscrit de Jeroni Pujades diu que

“Lo que mas admira es, que siendo tan áspera y llena de peñascos, nacen entre ellos mil variedades de flores y silvestres clavelinos, violetas y narcisos, y entre las apesgadas rocas odoríferas y saludables yerbas; apacibles plantas, haciendo á toda aquella montaña un grandioso jardin ó deleitable y fresca floresta. No solamente se halla esto en los lugares bajos y profundos valles donde se descubre alguna poca de tierra; mas tambien de las macisas y apretadas breñas salen diferentes colores de margaritas, mosquetas y estendidas hiedras que con

sus largos brazos ciñen estrechamente á las encumbradas y altas peñas. Acrecienta la admiracion el ver que se crie tanta belleza en un monte que desde la mitad hasta la cumbre no tiene fuentes abundantes, sino pequeñas y de muy poco caudal para entretener la frescura; porque en algunas de ellas en verano vienen á disminuir sus manatales, y aun en tiempo seco del total faltan. Esto es muy cierto, y así me espanto de que el Mtro. Diago la describa por tierra regalada de muy cristalinas y frescas fuentes. Sino es que lo entienda como el Mtro. Yepes de las que manan en su alrededor; desde donde, como diré presto, corren diferentes arroyuelos y riberas que despues de haber fertilizado y dado abundancia á lo bajo de la montaña, recreando la vista y el cuerpo de los cansados caminantes, acrecientan el caudal del rio Llobregat. Es verdad que en algunas partes de lo alto se descubren algunas venas de aguas, que se escurren dando señal de que entre las profundidades de las peñas debe haber algunas estancadas ó encharcadas aguas, que cuando abundan por lluvias se desaguan entre aquellos riscos como por canales. No pudiendo desaguar del todo se embeben y sabullen entre las mismas entrañas del sacro monte: esto entretiene el verdor de las plantas y el fresco de la tierra”.

Pujades ens ha introduït al tema de l'aigua, sobre el qual revindrem més endavant, però també sobre el tema de certs autors que parlen de Montserrat. Així, utilitzant un recurs formal, podem afirmar, com deia Yepes, que en general els autors

“Todos ellos dicen que están llenos de hierbas provechosas y medicinales, y el mismo aire que corre es puro y saludable, que no quiso la naturaleza que en esta sagrada montaña hubiese cosa baldía y por de más; toda ella es alegre, toda apacible, toda vistosa, toda de provechos (...)”.

De manera que a principi del segle XVII els “autors” havien donat per establerta l'exuberància vegetal i floral del nostre massís. Això es veu clarament en el llibre de Francisco de Diago, que parla de Montserrat en termes d'una muntanya

“(...) regalada de las aguas de muchas christalinas fuentes: ennoblecida de abundancia de yervas medicinales: privilegiada entre todas las montañas del Orbe con los peñascos, riscos, y escollos tan vistosos y señalados de que esta ceñida y quajada su espacioso circuyto de onze mil passos (...)”.

A la fi del segle XVII, Roig i Jalpí puntualitzava que les herbes que es trobaven a Montserrat eren de tipus medicinal. A més en donava alguns noms, com ja havia fet Pujades:

“En tiempo de Primavera se hallan infinitas hiervas medicinales, romeros, arrayanes, tomillos, espliego, y otras varias especias: retamas, otras flores odoríferas cuyo olor suavissimo recrea el olfato, como su hermosa vista”.

Utilitat i bellesa donen sentit a aquestes flors. Fins i tot Lluís Montegut dirà que formen un *parterre* molt ben entretingut:

“Ces rochers sont couverts d'une infinité de fleurs, qui peuvent disputer pour la beauté avec celles des parterres les mieux cultivez; & ce qu'on aura de la peine a se persuader, c'est que malgré la dureté du rocher, & l'injure des saisons, elles se conservent toujourns dans leur éclat & ne se flétrissent point de toute

l'année. Celles que l'on y remarque le plus communément sont l'oeillet simple, l'aiglantine & la violette".

"Une infinité d'arbres d'une frosseur surprenante sortent des fentes de ces roches, quoiqu'il n'y paroisse point de terre ni d'humeur; mais les plus gros chênes naissent dans ces lieux si secs, & l'on en voit une grande quantité, non-seulement au bas de la montagne, mais même sur les plus hautes pointes des rochers: ces arbres conservent leur verdure toute l'année, de sorte qu'il semble que le Maître de la nature ait répandu une benediction particuliere sur cette montagne en faveur de la Sainte Vierge qui y est honorée de tous les fidelles".

Serra i Postius, recordem-ho, explicava que, malgrat la manca d'aigua a la part superior de la muntanya, "(...) *està todo el Monte hecho un jardin (...)*". El *Compendio historial* ens parlarà de "(...) *la amenidad frondosa de tanta variedad (passa de 500) de plantas medicinales, y de arboles muy robustos, que hermosa, y deliciosamente le visten*". Per al seu anònim autor, la natura va donar poders a aquesta muntanya "(...) *haziendo en ella, y por ella las mayores maravillas, y obrando los mas maravillosos prodigios*". Idea molt semblant a la que havia defensat el pare Camós en el seu *Jardín de María*:

"(...) sossiega mucho a quien habita en ellos, el ver tan grande concierto, y orden en sus caminos: y en descubrir tanta diversidad de flores. Con esto se alegra la vista, y pregonando todo quanto tienen maravilla: dexa llenos [d]e devocion, a quien con atencion les mira".

Enrique Flórez no hi veurà sinó un

"primor de soberano Artifice, que sembró de multitud de bosques, la montaña, haciendo brotar arboles sobre las mismas peñas, y el suelo está bordado de flores, y variedad de hiervas siempre verdes".

Una qüestió interessant de retenir és com el nombre de plantes que viuen en aquest llit ecològic va anar augmentant a mesura que passava el temps. Hem vist que de primer no se n'esmenta cap de forma concreta, després només es parla d'unes quantes que s'identifiquen. Doncs bé, si el *Compendio* diu que hi ha més de cinc-centes plantes, Guillem Bowles parlarà de més de 200 espècies d'arbres, arbustos i plantes, que desapareixen a mida que es va guanyant altura. El *Diccionario geográfico-estadístico* (1827) de Sebastián de Miñano parla igualment de més de dues-centes espècies. Mig segle més tard, l'*Album pintorech-monumental* seguirà parlant de la vegetació esplèndida, espontània i variada que hi creix.

El gran salt qualitatiu es troba en obres com la *Guía diamante* de García del Real, el viatge de Swinburne o la *Guía* de Richard Ford:

"Vue de loin la montagne parait très aride, cependant elle renferme plus de cinq cent espèces de plantes salutaires, dont plusieurs médicinales (...) Il n'y a ni trou ni ouverture où il ne pousse quelque arbuste ou quelque plainte, c'est que l'air dans cette montagne produit en abondance les germes de la vie et de la santé".

La *Reseña histórica para un Album de vistas de Montserrat* (vers 1896) parla de més de

vuit-centes plantes diferents, mentre la *Guía López* eleva el nombre per sobre de 820. I és que ja se sap, Maria n'és l'hortelana! Sembla una carrera imparabile, a veure qui la diu més gran. Però aquesta carrera havia de tenir la seva fi. L'any 1904 el botànic Joan Cadevall publicava un treball sobre les plantes de dubtosa existència en què afirmava que s'havien descrit en aquest massís un conjunt d'espècies que en realitat no hi vivien. Cadevall, un cop que ha visitat Montserrat i després de més de trenta anys de recórrer les muntanyes dels rodals, parla d'un total de 256 espècies dubtoses. Tot això sense tenir en compte una sèrie d'altres plantes que, per les seves condicions ecològiques, mai no hi haurien pogut viure, estudi aquest que deixa com a objecte d'un altre petit treball.

És evident que les plantes, de molt antic, han tingut poders terapèutics reals o suposats, i virtuts estètiques més o menys reconegudes. Però en el cas de Montserrat, aquesta insistència sobre les plantes i l'aparença ajardinada del massís, bé val que ens hi aturem un moment. La primera parada la farem un altre cop acompanyats de Lluís Montegut.

En la seva obra dedicada a Montserrat, Montegut va escriure dues pàgines essencials que va titular "*Réflexion sur la description du Mont-Serrat*". En elles llegim que

"Ce qui nous en paroît est, qu'ordinairement Dieu a donné la préférence aux lieux élevez, qu'il a voulu operer ses plus grands Mysteres, & les faire servir comme des degrez pour nous approcher de lui (...). Il semble que cette portion de l'Univers qui s'éleve & s'approche du Ciel, nous doit servir d'exemple pour élever nos coeurs de ce côté là, où est notre veritable patrie, & que comme l'air y est plus pur que dans les lieux enfonsez, nous y devons chercher la pureté du corps & de l'ame qui nous est necessaire pour nous conduire vers Dieu".

"Il semble que les Payens ont eu quelque connoissance de ces veritez, lorsqu'ils on feint le temple de la vertu sur une haute montagne où l'on grimpe au travers des précipices avec beaucoup de difficulté, quoiqu'il semble que leur emploi devoit demander un accès plus facile; tant il est vrai que l'on ne trouve les grandes & belles choses que sur les lieux élevez. C'est pour cela que le Mont-Serrat est couvert de belles fleurs: & si ses rochers sont le simbole de la penitence & de la mortification, l'odeur & la beauté de ces rares plantes qui croissent au milieu de ce desert, nous marquent l'excellence des vertus & des bones oeuvres qu'elles produisent; mais toutes ces idées de grandeur & d'élevation se doivent associer avec l'humilité qui est le fondement du Christianisme, aussi la providence de Dieu y fait reverer l'Image de la sainte Vierge qui n'est que de bois, pour nous faire souvenir que ce n'est que par la bassesse & l'infirmité que l'on peut s'élever a la possession de la gloire. C'est un mélange bien difficile; mais qui se trouve heureusement accompli sur le Mont-Serrat, où l'on voit d'un côté la fragilité & le néant de la creature figuré par l'Image de bois, & de l'autre les grandeurs où l'humilité a élevé la sainte Vierge par les prodiges & les miracles qu'elle y opere tous les jours par le pouvoir & le credit que ses prieres ont auprès de son fils, c'est le plan general de ce saint Lieu, où Dieu a voulu confondre la vanité du monde & du siècle, y faisant voir la sainte Mere sous une figure humiliante por la recompenser aussitôt d'un nombre infini de graces & de benedictions, avec des marques le plus éclatantes de gloire & de grandeur".

Montserrat és una muntanya agradable -ens deia Gregorio de Argaiz- però un muntanya santa, feta a imatge de llocs sagrats profundament arrelats a la cultura occidental que després estudiarem. Només hem de veure com el seu nom li ve del fet que

“(…) perdiò la forma, y entereza que Dios le avia dado quando le criò sin quebrantamiento alguno, y desde aquel no imaginado accidente, quedò desfigurado, y hecho trozos”.

Montserrat havia estat creada lletja com les altres muntanyes, però arran del sentiment que va mostrar en el moment de la mort de Jesús al Gòlgota,

“Quedò el cuerpo deste monte peregrino, y estraño por extremo, diferente del rostro que antes tenia; pero no deteriorado, sino mejorado mucho, y fue como morir feo, para resucitar hermoso; que parece quiso el Padre Eterno vestir sus desnudezes en premio al sentimiento que mostrò en la muerte de su Hijo, con sobrepuestas galas que no tuvo, ni le dieron en su primera condicion; porque si antes a los que le miravan se mostrava tan aspero, que aun habitarlo los animales fieros, se juzgava por dificultoso, quanto mas lo seria para los hombre, que son Politicos, y sociales? Assi pues aora examinada la calidad de las peñas, se halla que son jaspes, y que con poco cuidado se topa con lo fino, y el marmol negro se descubre a las raizes, y faldas de la montaña. Las cumbres en lo alto se rematan al modo, y forma de piramides; y puede con ella Cataluña hacer callar a las de Egipto (...) porque estàn en tal compostura, y disposion, que parecen caños de organos, guardando sus altos, y baxos, y a los que la miran desde lexos, parece una fortissima Ciudad rodeada de grandes torreones, y valuartes, formados de ducientas peñas, tan cortadas, y rompidas unas de otras, como si las huvieran abierto, y dividido con otros tantos militares petardos, en cuyas aberturas con poca tierra se crian flores diferentes, yervas medicinales, y muchos robustos robles, que buscando el alimento, de que necessitan para conservar la vida vegetativa, rompen las peñas, añadiendo a las cisuras milagrosas que he dicho, las que sabe hazer la naturaleza por si sola, con que queda dividido de los otros montes”.

En aquest text, Argaiz conjumina l'explicació bíblica amb les lleis científiques per explicar la morfologia de la serralada. Un altra opinió en el mateix sentit és la d'Enrique Flórez:

“Para esto formó Dios la estrechura de esta maravillosa obra con tan raro artificio, tal orden y concierto, que unos riscos dejan lugar para subir a otros, interponiendose algunos para gozar de todos, y finalmente con auxilios del arte se llega hasta la cumbre, no sin fatiga, pero tambien con recreo: porque sobre la maravillosa vista de la tierra (donde las montañas parecen como valles) hallan en los mismos riscos otro primor del soberano Artifice, que sembró de multitud de bosques, la montaña, haciendo brotar arboles sobre las mismas peñas, y el suelo está bordado de flores, y variedad de hiervas siempre verdes. Aparecen los riscos, como divididos con sierra, y por eso le llaman Monteserrado, ò Monserrate”.

Miquel Muntadas també era molt clar en aquest tema: les teories científiques no estaven en contradicció amb la llegenda de la forma de la muntanya:

“No contradiciendo por consiguiente estas teorías ni á la ciencia, ni á la historia, y enalteciendo por otra parte nuestras creencias religiosas, confesemos

franca y abiertamente, dicen: Que la Montaña de Montserrat debe su forma actual al terremoto y demás fenómenos que contra ó sobre todas las leyes de la naturaleza sufrió el mundo al espirar Jesucristo en el Calvario”.

“Confesémoslo franca y abiertamente: Montserrat ha llorado el deicidio, y su dolor ha partido sus rocas”.

De manera que els viatgers i els científics acaben alabant Déu en veure que en aquesta muntanya, que semblaria estèril, hi ha tants arbres i plantes, perquè “(...) *aquí hay algo mas que la naturaleza (...)*”. Montserrat adquireix ben clarament la categoria d’ecosímbol, una construcció social i física -és a dir, medial- que serviria per recordar fets importants: com diu un sonet que al·ludeix a la divisió de les penyes de Montserrat durant la mort de Crist, escrit per Antoni d’Armengol i d’Aymerich, baró de Rocafort i acadèmic de l’Acadèmia de Barcelona:

*“Vemos de Monserrate la Sagrada
Montaña, al golpe cruel estremecida,
Aun oy en tanta Roca dividida,
Para eterna memoria acreditada”.*

En aquesta muntanya es veu i recorda constantment la mà de Déu perquè, no donant-se les condicions adients, la vegetació hi és abundant: de manera que les plantes aromàtiques ho són mercès a la gràcia de Maria. En aquest context, les plantes de Montserrat mereixen un estatus a part i esdevenen emissàries dels poders sagrats del cel. Perquè

“Exceden los favores que alli comunica al Cielo, a la muchedumbre de saludables plantas que adornan su distrito. Este es el sitio donde la fe alcanza quanto conviene a quien pide, donde la Reyna de los Angeles a correspondencia de afectuosos cultos dispensa el consuelo para todos los trabajos (...)”.

Aquesta idea arriba fins al segle XIX: la Guia de Montserrat de Víctor Balaguer inclou un anunci de les *Píldoras de Montserrat*, unes pastilles que aprofitaven les virtuts de les plantes montserratines, segons l’empresa anunciant: el laboratori del doctor Joaquim Font i Farrés especialment pensat per estudiar i analitzar les plantes de Montserrat. Després de deu anys de treballs, les curacions són extraordinàries.

“La popularidad que en todas partes tienen los medicamentos del Montserrat, de este monte catalan, sagrado por su destino, maravilloso por su forma y altamente importante para la salud del género humano, recomendados por tantos facultativos como á remedios seguros y eficaces para combatir con seguridad tantísimas enfermedades, y su grande consumo por otra parte, es el testimonio mas elocuente del aprecio que el público les dispensa”, diu l’anunci.

Aquest text el signa el mateix Font i Ferrés, metge que no troba el perquè aquestes plantes curen, a menys que l’explicació sigui que

“(...) las plantas aromáticas que vegetan y florecen en el Montserrat tienen una virtud especial, un verdadero quid divinum, muy en armonía con el privilegiado destino que el dedo de Dios señaló á aquellas fragosidades portentosas que acercan la tierra al cielo, sublimando la piedad del alma y restituyendo la salud al cuerpo”.

En diferents indrets al llarg del nostre repàs de la representació de Montserrat, ha anat sortint la potencialitat paisatgística de l'aigua. L'aigua verdeja les plantes que fan esdevenir bella la muntanya, però l'aigua de per si també és agradable. En aquest sentit el tema ja estava en Jeroni Pau quan deia que Montserrat era regada per salts d'aigua. També Francisco de Diago ens la presentava “(...) *regalada de las aguas de muchas christalinas fuentes* (...)”. Són moltes les cites que parlen de l'aigua de Montserrat, unes afirmant que n'és rica; les altres dient que, d'aigua, n'hi ha poca, a no ser en el subsòl. La idea més repetida, però, fou la seva elevada humitat, fins al punt que un autor estranger, Henry Swinburne, haurà de dir, davant la sorpresa que li causa la sequera del massís, que

“(...) this in summer is a terrible inconvenience, and gives the lye to the florid descriptions I have read of the purling streams and beautiful cascades tumbling down on every side from the broken rocks”.

Però a banda d'això, aquest compost d'oxigen i hidrogen en estat líquid era un dels elements més importants del sentiment paisatgístic, especialment si es trobava en moviment. Antonio Yepes ens deia que els rierols que queien de la muntanya augmentaven el cabal del Llobregat després d'haver “*recreado la vista*”. Per a Pujades l'exuberància de la vegetació cridava l'atenció pel fet que no hi havia aigua a la muntanya. Seguint Yepes afirmava que corrien diferents rierols a la part inferior de la muntanya que

“(...) despues de haber fertilizado y dado abundancia á lo bajo de la montaña, recreando la vista y el cuerpo de los cansados caminantes, acrecientan el caudal del rio Llobregat”.

Serra i Postius sentirà “*gusto á la vista*” i “*horrores al oído*” només de veure els salts d'aigua que es despenyen al torrent de Santa Maria en dies de pluja. Els mateixos salts que presentaven “(...) *el golpe de vista mas seductor y pintoresco que darse pueda*” a Víctor Balaguer.

El tema de la vegetació és indestriable del de l'aigua. El cert és que l'aigua és un dels elements paisatgístics per excel·lència; també fou un dels primers històricament parlant. Fins i tot el no massa paisatgista Francisco de Zamora trobarà al llarg d'una de les seves sortides una cascada d'aigua “*graciosa*” i un saltant d'aigua “(...) *que forma un objeto agradable*”. D'aquesta manera, a banda dels seus interessos com a gestor de l'estat, Zamora demanarà en el seu qüestionari si en els pobles enquestats hi ha “(...) *despeñaderos profundos o montes de grandes cortaduras naturales, caídas de agua, hermosos puntos de vista, y otras cosas dignas de verse*”. Cal deixar clar, però, que aquesta és l'única preocupació d'ordre paisatgístic que surt en la seva enquesta. No oblidem que som a la darrera del segle XVIII i que els models que feien agradables les muntanyes anaven per altres camins que, dit de passada, eren més acceptats de tothom.

Una ciutat emmurallada

Arribats en aquest punt, cal dir que en algunes cites hem deixat de banda elements que feien referència a Montserrat vista en tant que ciutat. Ara ho aprofundirem més per acostar-nos una mica millor als models amagats que pretenem desxifrar.

Com a primer pas en aquesta descripció en tant que ciutat, l'edat moderna va ressaltar moltes vegades l'ordre, fins i tot la simetria, que composava la muntanya de Montserrat. El primer text serà el de Jeroni Pau:

“De l'exterior, però, és composta de roques abruptes i foradades pertot arreu a tall de graons i de serra i en un ordre tal que fa pensar que la mateixa naturalesa, amb una obra hàbil, o el creador del món, va aixecar la mateixa muntanya que mostra no sé quina mena d'esperit sagrat, pel seu molt cèlebre culte”.

D'entrada, doncs, la muntanya és o sembla aspra, però vista de més a prop els nostres autors hi descobriren un ordre intern. Recollim, un cop més, les paraules de Pere de Burgos:

“La aspereza desta montaña es grande, y a los que la miran de lexos, parece cosa muy fatigosa, y espantable, y que parece imposible poder andar por ella: empero con todo esto es tanta la hermosura en la orden, y compostura della, que el deleyte que tienen en la mirar, y contemplar andando por ella, les quita otro qual quier trabajo, y fatiga que les da su aspereza, y trabajosas subidas”.

En Pere de Burgos veiem ben clarament com aquest ordre permet la representació de la muntanya en tant que ciutat o fortalesa:

“Y no solamente las arboledas y verduras hazen hermosa, y deleytable esta montaña, mas aun las mesmas peñas en su asiento y compostura tienen tanta hermosura, que deleytan los ojos de los que las contemplan. Porque por muchas partes se levantan unas rocas tan altas, que no parecen sino torres de alguna ciudad puesta en alto, y a la parte de la tramontana estan de tal manera tajadas las peñas que parecen ser una muy fuerte cerca de alguna grande ciudad”.

Brenach, en el seu poema, voldrà també cantar la simetria d'una muntanya

*“Semblant a una ciutat que és enronçada
de murs fortíssims o torrelles altes
i amb negra fossa els enemichs allunya,
així Sàxia, de tots els qui l'admiran
lloada, té, com la ciutat, murades
i nombrosos marlets; es fa erectívola
amb torrelles i amb mates atalaies
erichades, els murs traspassa i guaita
les enlairades torres. Assorgeixen,
de les plantes del Llobregat jussantes
fins a mitja Muntanya, murs que espalmen
per la gran mole fesa de ses roques:
d'aquí estant, cap amunt, altra renglera*

*s'enfila amb penyes prominents, vençuda
així mateix per un tercer alcàcer;
i al capdamunt, en desgavell harmònic,
els miradors encimbellats s'aixequen,
mentre de flors i herbei tot ho agença
una vernal forest encisadora,
que amb sacre fogolleig els cors ablama
i a pensaments del cel els arravata”.*

I, a imitació seva, Cristóbal de Virués també ens dirà:

*“Cual famosa ciudad puesta en la raya
Del enemigo reino poderoso,
Donde mil torres y atalayas haya
Sobre un asiento altísimo y hermoso,
Y que entre el cerco, torre y atalaya
Se muestre el alto templo suntuoso,
La casa principal, los capiteles,
Las almenas, las cruces y pineles;
Así parece desde lejos vista
La sierra, porque están los riscos puestos
Con tal concierto, que uno de otro dista
Casi a nivel en la altura y puestos:
Engañan al juicio y a la vista
Que parecen por arte estar dispuestos,
Y por entre ellos ver con varias luces
Templos, almenas, capiteles, cruces.
Están las peñas como si aserradas
O partidas a mano hubiesen sido,
Menos o más en partes levantadas,
Según menos o más hayan crecido”.*

Al segle XVI el tema de la disposició ordenada de la muntanya serà reprès per Jeroni Jorba. També Pedro Medina, en *Grandezas y cosas notables de España*, obra publicada a Alcalà, l'any 1595 afirmava que

“Parecen sus riscos, y peñas tan hermosas, como si se mirasse una Ciudad edificada en una grande altura, y mui cercada de Torres, y Murallas. Es tan alta, y pedregosa, que parecen sus riscos ser nubes puestas en el aire cerca del Cielo de la Luna”.

Amb el manuscrit de Jeroni Pujades ja comencem a entendre una mica la raó d'aquesta manera de representar-se Montserrat, perquè aquesta “*belleza del orden*” la “(...) puso Dios en él por medio de la comun madre naturaleza (...), i així va escriure d'ella:

“Deléitase en extrema manera la vista de los que de lejos miran esta santa montaña, descubriéndose tan rodeada y coronada de altísimas y empinadas rocas que en forma piramidal parece se suben y se elevan casi hasta las estrellas; divisándose como una vistosa ciudad puesta en eminente lugar y rodeada de altas torres, particularmente si se mira por la parte de la tremontana

ó norte, que sus cortadas peñas y tallados riscos parecen una cortina ó lienzo de alguna bien fortalecida ciudad sita en aquel alto”.

La metàfora de la ciutat serà emprada més endavant per Argaiz, Juan de Campos, Josep Vicente del Olmo, Manuel Marcillo (el qual utilitza alhora les imatges del jardí i de la ciutat), Francisco de Ortega, el *Compendio historial*, la *Historia verdadera* d’Hilario Santos Alonso o Enrique Flórez. I, al segle XIX, per Víctor Balaguer, Martí i Cantó (que segueix Flórez) o Fors de Casamayor, que la compararà amb un edifici gòtic.

La utilització del model arquitectural de la ciutat en la literatura montserratina no és un fet estrany ni excepcional. Sense anar més lluny, els frares del segle XII, ens diuen MacDannell & Lang, promogueren un concepte urbà de cel, en què la cultura era més important que la natura i on la imatge de la ciutat de Jerusalem esdevingué model paradigmàtic. També l’infern s’urbanitzà al dos-cents italià, passant de ser una regió vasta i d’espais indefinits i il·limitats a convertir-se en una ciutat subterrània.

Jean-Pierre Nardy ens explica que en la cartografia moderna aquesta tendència no es deu a una dificultat tècnica, sinó més aviat a una “(...) *perception originale de la montagne (...) selon laquelle les volumes montagneux sont figurés en imitant des formes architecturales (tours, arcs, porches, etc.) et en intriquant étroitement reliefs naturels et constructions humaines*”. Però el cas montserratí és qualitativament diferent, perquè aquesta forma urbana “(...) *baixava del cel, procedent de déu, abillada com una núvia adornada per al seu espòs*” (Apocalipsi, 21-1).

El paradís com a model paisatgístic

Segurament ha arribat l'hora de plantejar el model que va permetre la representació de la muntanya -especialment de Montserrat- com a paisatge durant l'edat moderna. Diferents autors dels que hem estudiat -Marès, Beuter, Virués, Ortega, etc.- utilitzen la imatge bíblica del paradís per representar-se Montserrat o altres indrets muntanyencs (especialment és el cas de Núria). Així, Virués afirmava que a Montserrat calia dir-li “*un paraíso*”.

Textualment, el *Gènesi* no diu que el paradís sigui una muntanya o a sobre d'una muntanya, però els quatre rius que en surten així ho suggereixen. D'altra banda, el profeta Ezequiel posa el jardí de l'Edèn sobre un mont brillant de gemmes. Tot plegat va permetre que, durant els primers segles del Cristianisme i tota l'edat mitjana, el paradís fos concebut en aquests termes. “*Il monte paradisiaco s'immagina altissimo sopra tutti gli altri monti della terra (...)*”. La creença més estesa en fa un lloc no massa gran cenyit per un mur, a voltes sòlid, a voltes de flames. Dins d'aquest espai limitat hi havia un jardí (l'Edèn) amb moltes plantes i arbres, jardí on regnava una primavera perpètua, no torbada pel vent ni per les tempestes.

“Regna nel beato giardino una perpetua primavera; non mai turbata da venti e da procelle. Il cielo, che spande sorpr'esso un lume sette volte più chiaro che non sia quello del nostro giorno, ma scompagnato da ogni fastidiosa caldura, non vi patisce nube alcuna, e mai non lo ingombra la notte. Nè mai per l'aria dolcissima si riversa grandine o pioggia, nè mai vi s'ode il pauroso fragore del tuono e l'orrendo schianto della folgore. Tiene il luogo un'altissima quiete, una pace serena e sacra, ignote affatto a chi vive quaggiù”.

Amb molta freqüència, el paradís també va ser imaginat, no tant com un jardí, sinó més aviat com una ciutat emmurallada o un castell emmerletat, imatge aquesta que es vincula a un altre passatge bíblic: el de la Jerusalem celestial. Amb el que hem dit fins ara ja hauríem de començar a pensar que aquesta descripció del mite del paradís ens ajudarà a entendre la representació de Montserrat. A més, el paradís havia de ser saludable, ni les malalties ni la mort no podien penetrar-hi. També es creia que les plantes aromàtiques, les espècies i els bàlsams venien del paradís o d'un lloc proper a ell, fet que els feia participants de la seva condició. En alguns casos l'Edèn conté també un riu de pedres precioses: or, argent i gemmes, talment com es trobaven en la Jerusalem celestial.

“Le piante del Paradiso non abbisognavano di nessuna coltura; e benchè mai non le bagnasse la pioggia, serbavansi sempre verdi e fresche, e recavano sullo stesso ramo il fiore appena sbocciato e il frutto già maturo. Tutti i poeti concordemente lo affermano”.

En aquest moment ens podem aturar i demanar-nos si parlem de Montserrat o del paradís. La nostra resposta hauria de ser que els nostres autors, en tot cas, parlen globalment i representen localment. I és que, com diu Artur Graf,

“Molti di quelle descrizioni sono documenti assai notabili del carattere che

venne assumendo nei primi secoli del cristianesimo e nel medio evo il sentimento della natura. La natura vi è idealizzata conformemente a una immaginazione di bellezza e di giocondità sovrammondana, (...)”.

“Il Paradiso terrestre diventava un prototipo di bellezza e suscitava altre immaginazioni affini, e di esso si recordavano quanti poeti prendevano a descrivere luoghi di delizie e di felicità”.

En el mateix sentit d’equiparar la representació del paradís amb la imatge medieval de natura s’expressa Paul Morris. Jean Delumeau, historiador francès del paradís, ens diu que fins als segles XVI-XVII no es va abandonar la creença en l’existència d’un paradís terrestre. Després la literatura o l’art dels jardins el van representar amb una força renovada, encara que fos en un context menys crèdul. Fou el moment en què la cartografia començà a orientar-se al nord, no deixant creure que el paradís pogués existir. Res d’estrany, doncs, que fins llavors alguns indrets muntanyencs, com és ara el cas de Núria o de Montserrat, s’ajustessin a aquesta descripció bíblica.

Aquest és el model que buscàvem i que permeté als nostres autors moderns representar-se aquests llocs en termes paisatgístics. D’altra banda, la imatge de la Jerusalem bíblica, rodejada de muralles, era aplicable especialment a la morfologia de Montserrat, tot i que Francesc Marès no va tenir cap problema per afirmar que la capella de Núria està posada enmig de les muntanyes i “(...) *apar, que sia una representació de la santa Ciutat de Hyerusalem, de la qual diu David, que estava circuïda de Montanyas (...)*”.

“La amenitat, gentilesa, y hermosura de aquellas Montañas de Nuria apenas pot declararse ab la ploma; porque no pot dirse ab ella lo que apenas podràn distinguir, ni especificar ab la vista los qui las veuen; sols com ha admirats de las perfectas obras de naturalesa, dihuen, que se esmerada ella per glorias de Maria Santissima en esmaltar la terra ab florestas de tan varios, y diferentes colors, de tanta suavitat, y gentilesa, que forman un viu retrato del Paradís Terrenal”.

Aquesta imatge del paradís terrestre, com hem insinuat, es completava amb la representació de la Jerusalem celestial que la *Bíblia* ens presenta de la següent manera:

“Va dur-me, doncs, en esperit dalt d’una muntanya molt alta, i em mostrà Jerusalem, la ciutat santa, que baixava del cel, procedent de Déu, i tenia la glòria de Déu. La seva claror semblava la d’una pedra preciosa, com pedra jaspí cristal·lí. Tenia una muralla molt alta amb dotze portes, i a les portes, dotze àngels, i uns noms gravats, que són els de les dotze tribus dels fills d’Israel: tres portes a llevant, tres a tramuntana, tres a migdia, tres a ponent (...) La ciutat és quadrada (...)”

“Va mostrar-me després el riu d’aigua de la vida, transparent com cristall, que sortia del setial de Déu i de l’anyell. Al mig del carrer gran, a banda i banda del riu, creix l’arbre de la vida, que fa fruit dotze vegades, és a dir, cada mes dóna el seu fruit, i les fulles de l’arbre són d’ús medicinal per a les nacions”.

La utilització d’aquests models va ser afavorida per la situació espanyola, especialment en el context conegut com a Contrareforma. En aquest sentit, l’humanisme va tenir una força menor i va ser incapaç de trencar definitivament amb el món religiós. Això va fer que la natura

es convertís en un vel que ocultava o disfressava Déu. Un exemple ben clar el trobem en Vives, autor que havia considerat la natura com la casa o temple de Déu.

Si la natura manifestava la voluntat de Déu, llavors es podien entendre els capricis naturals que existien en el món, o les coses sense vida, com podia ser una font d'aigua dolça en el mar. Aquestes meravelles no es podien considerar com a miracles sinó com l'efecte de la cura de la natura en adornar el món per al “recreo” humà.

“Nuestros clásicos invitaban constantemente al hombre a permanecer en contacto con la naturaleza. Reflexionar sobre el hombre y sobre la naturaleza debía ser la tarea de todo ser humano consciente del ambiente en que vivía”.

“Esta obsesión de descubrir a Dios a través de la naturaleza vertebró el pensamiento de la época y va directamente encaminado a destruir cualquier idea pagana y atribuir a la naturaleza el papel creador de Dios”, diu Garrote Pérez.

La meditació sobre la naturalesa era una necessitat per a qualsevol persona, perquè a través de l'admiració de les meravelles naturals, arribaria a conèixer una mica millor a Déu, que n'era l'autor, i a estimar-lo més profundament, ens diu el professor Garrote Pérez. D'aquesta manera, un món formós i ordenat acaba essent un cant lloant Déu. En qualsevol moment i per motius insignificants, els nostres poetes i pensadors, tanmateix com els homes de ciència, es dedicaren a alabar Déu, com ja havia fet notar Américo Castro. En aquest context, la diferenciació entre miracle i meravella queda una mica apaivagada, però en qualsevol dels casos la interpretació del fons de les coses naturals resta velada per al món dels sentits.

Aquesta “(con)fusió” entre real i ideal queda molt clara en l'obra del teòleg, prior de l'església d'Espira i catedràtic de filosofia i teologia de Perpinyà, Pere Nicolau. Nicolau no distingeix entre imatge “real” i imatge “ideal” en la seva representació de la Verge i afirma que

“Totes les perfeccions, virtuts y gracias de la santissima Verge son celsituts y sublimitats que juntas y unidas fan una cumbre y montaña altissima (...)”.

D'aquesta manera, pot parlar d'una muntanya que és ahora una Verge

“(...) pingue y fecunda de plantas, arbres, flors fragantissimas y olorosas, y frutas sanissimas y saludables, de virtuts infusas, gracias divinas, dons sobre naturals, y obras meritorias de la gloria; montaña pingue y fertil per los rozios celestials de las divinas espiracions, que de continuo la alentaven y refrescaven”.

I d'una Verge que “*Es cyprer en la montanya de Sion*”, indret “*(...) hont està edificada la ciutat de Ierusalem (...)*”. De manera que Maria “*Es Ciutat de Deu posada en altura*”. D'aquí a Montserrat, només fa falta anar més amunt de Collbató, al monestir benedictí. Aquesta manera d'entendre la natura arriba a grans trets fins a Torras i Bages, per a qui la natura és com un temple on se sent la religió.

Quarta part

Conclusions

S'ha plantejat en diverses ocasions la relació entre l'alpinisme i l'esperit protestant, un tema al qual Philippe Joutard ha revingut l'any 1988 per concloure que "*Avant d'être une invention protestante, la montagne est une invention humaniste*". Aquesta recerca ho ha mostrat a bastament. Dins del món contrareformat es disposava d'un conjunt de models o d'imatges per convertir la muntanya en un protopaisatge en el sentit que Alain Roger fa servir aquest mot. Inquisidors, teòlegs, doctors en filosofia, rectors i altres càrrecs poc suspectes utilitzen aquestes imatges paradisiàques per desxifrar algunes muntanyes, especialment Montserrat. Però el cas de Francesc Marès i Núria ens deixa veure clarament com, un segle després de la fi del concili de Trento, era possible aplicar aquestes mateixes imatges a l'alta muntanya. La nostra interrogació, esdevé, doncs, saber per què aquestes imatges no es varen estendre més i per què es va haver d'esperar fins al segle XIX. La resposta, ens sentim obligats a confessar-ho, encara no la tenim.

D'altra banda, resulta clar que es podia parlar de la muntanya en termes paisatgístics per molt que aquesta, com en el cas de Montserrat, presentés formes enrevessades, laberíntiques o que la seva climatologia fos adversa. La paradoxa és que la muntanya que no produïa horror va ser Montserrat i no altres cims de formes més arrodonides, on els penya-segats són menys evidents. La pregunta clau esdevé com podia ser que Montserrat no espantés aquells escriptors. Perquè res de natural no hi ha en l'estima de la muntanya, i potser encara menys en la de Montserrat. Possiblement la resposta estigui en la mateixa muntanya, a dos terços del cim: el monestir. La vida cultural que girava al seu entorn, la seva anomenada i les visites constants dels pelegrins haurien ajudat a fer conèixer Montserrat. Amb l'alenada humanista del segle XVI català la mateixa comunitat benedictina podia interpretar i descodificar en una altra clau aquella muntanya que abans havia estat horrible. Res estrany, ans al contrari, que les imatges per parlar i embellir Montserrat puguin les seves arrels en el món bíblic. Si alguns eremites havien mostrat interès pels seus llocs de retraïment, per què no l'havien de mostrar els nostres monjos benedictins?

A mitjan segle XVIII una acta de visita al monestir de Montserrat estableix que els frares ermitans que pugin "*(...) a la Montaña a recrearse (...)*" assisteixin als actes conventuals, se subjectin al pare vicari "*(...) y escusen el andar por la Montaña, y guarden el recogimiento tan propio de su estado*". En aquesta visita de 1745, el Visitador es mostra preocupat per la relaxació de la clausura perquè en aquell moment, com es veu en les actes d'anteriors visites, els monjos havien obtingut permís per pujar a dormir a qualsevol de les ermites, costum mantingut fins al moment. En aquest context l'acta segueix dient que "*(...) la hermita de la Sma. Trinidad es lo más oportuno para subir los monges y demás religiosos a espaciarse algunos días, y lo más acomodado para si sube algún seglar quedarse a comer (...)*". Per aquest motiu el pare Abat hauria de nomenar un ajudant ("*criado*", diu l'acta) que l'assistís i visqués en la mateixa ermita.

Som davant de tot just quatre mots que, en la seva brevetat, ens informen de la relació dels frares amb la muntanya. Montserrat era utilitzada, en aquell segle XVIII, com a lloc d'esplai per als monjos, com es veu en el fet que Swinburne anoti que "*At la Trinidad, the next cell, the monks by turns go up to pass a few days in summer by way of recreation*". Va ser en aquest context que, una dotzena d'anys més tard, es va publicar el *Compendio historial*. Aquesta obra exposa que les muntanyes en general causen horror, excepte la de Montserrat. Segurament la clau d'aquesta afirmació es trobi en l'interès que els monjos tenien per la muntanya com a lloc d'esbarjo i la utilització que en feien. És cert que el seu autor no va voler donar un contingut paisatgístic a la seva afirmació, però no ho és menys que, fixant un tòpic que altres modificarien lleugerament, va obrir la porta a aquesta nova sensibilitat. Montserrat havia esdevingut la

mntanya paisatge de l'excepció.

Ara bé, el procés que duu els tòpics continguts en el *Compendio* a ser redefinits en termes paisatgístics només seria una mostra d'un procés molt més general en què els llocs i els mots, tot conservant la forma, canvien el valor: sense deixar de ser una muntanya irregular, abrupta, punxeguda, Montserrat esdevé agradable, mirable; paisatge en una paraula. És el pas de l'ecologia al símbol, en un món ecosimbòlic en què no hi ha distància possible entre "realitat" i representació. No es tracta d'un canvi de mentalitat, d'una interpretació de la "realitat" en altres termes; es tracta de l'enfrontament a una "realitat" nova, encara que ecològicament sigui "immutable", o millor immutada. La cultura interpreta la natura, i aquesta mai no ens retorna de forma "natural" sinó passada pel sedàs de la primera. Així, encara que els espais geogràfics se'ns presentin amb un sentit *aparentment* autònom, en realitat són llocs de (des)memòria col·lectiva. Ara bé, aquests llocs d'alta significació no són només el fruit d'una convenció social; no podem creure que els llocs no parlin, que només siguin parlats i que ens retornin un significat projectat des de la societat. És cert que no hi ha un lloc que ens parli autònomament, que som nosaltres mateixos, com a societat, els qui ens parlem a través de l'entorn. Però aquesta veu del medi ambient se suposa "natural" -i és "natural" que així sigui pressuposada-, com si la idea de natura pogués existir sense la humanitat.

El cas contrari, és a dir, prendre el significat dels llocs com una pura convenció social, voldria dir que els llocs només ens "informarien" a través de casualitats; i no es pot parlar d'una "invenció" a partir del no-res. Aquesta concepció dels llocs seria la deserció del pensament o una estratègia comercial exitosa. Res no s'inventa del no-res, sinó del caos. Un lloc com ara Montserrat s'"inventaria" a partir de la percepció del lloc, però aquesta percepció seria suggerida pel mateix lloc: certs indrets són objecte de simbolització amb més freqüència per a determinades cultures, perquè aquestes cultures "necessiten" fer peu en aquests llocs.

La visió paisatgística del món suposa la separació entre l'objecte i el subjecte que ha caracteritzat la modernitat. No ens ha d'estranyar, doncs, que el procés de representació de la muntanya en tant que paisatge es desenvolupi en paral·lel a la seva descoberta científica. La "con-fusió" entre Verge i muntanya, entre paradís i jardí fou possible mentre no es distingí clarament el món terrenal del món ultraterrenal; mentre el món de les essències va pertànyer a una categoria superior al món dels fenòmens. Mancats de distància entre persona i món, el sentiment estètic de la natura no es va poder fer realitat fins que es va arribar a un moment en què ja no es veia en la natura la imatge de Déu, quan ja no s'anava *per visibilia ad invisibilia*.

El cas de Montserrat ens ha mostrat com persones vinculades al món eclesiàstic han estat capaces de sobreposar-se al *contemptus mundi* que propugnaven els pares de l'Església i les mateixes Escriptures i així descobrir en la Creació un món bell i agradable als sentits. Del caos es passà al cosmos, i d'aquest a l'harmonia de la creació. La censura de la *Cosmogonia y geología* de Jaume Almera (signada l'any 1877) diu que en tots els temps ha estat útil l'estudi de les ciències naturals "(...) *para que el hombre fijando su vista en los séres creados elevara su entendimiento al conocimiento de las cosas creadas, y particularmente á Dios que es autor de todas ellas (...)*".

Aquest tomisme rehabilitat, que havia rebut el suport de Lleó XIII en la seva encíclica *Inmortale Dei* de 1880, veu el coneixement de les criatures com a saludable i fins necessari per a la fe i, seguint l'exemple de sant Tomàs, recomana la pràctica de les ciències naturals. Si Almera fou dels primers autors a utilitzar el mot paisatge, altres clergues com Font i Sagué, Adeodat Marcet o Faura i Sans sortiran a la muntanya, amb la motxilla a l'esquena, per descobrir i admirar la creació. És cert que tenien un interès molt clar a evitar una ciència totalment laica, però no ho és menys que formaven part d'una tradició religiosa que havia estat capaç de representar-se el massís de Montserrat en termes de bellesa estètica. Sempre s'ha cregut que l'església ha estat molt vinculada al primer excursionisme català i és cert, tot i que l'estadística no ho permet veure a les clares. Però el clergat hi fou molt present, des de

Verdaguer a Jaume Oliveres. ¿Seríem capaços d'entendre les gestes d'aquest darrer als Encantats o a l'Aneto en un context de menyspreu del visible?

No és fins a la segona meitat del segle XIX que els catalans varen començar a utilitzar, en obres publicades, el mot paisatge. Abans, però, hi havia hagut la necessitat de qualificar certs llocs com a formosos i, entre aquests, algunes muntanyes. En el cas de Montserrat, hem vist com aquesta mancança va ser suplerta pel mot "pintura". La pintura del massís era la descripció de Montserrat, allò que avui dia, sense mirar massa prim, diríem el paisatge montserratí. L'ús del mot és molt simptomàtic de la nova mirada sobre el terreny muntanyenc, una mirada precisament presa des del sentit visual i estètic: Montserrat podia ser objecte de "pintura", podia esdevenir un indret pintoresc, un lloc mirable i agradable, estètic... un paisatge indicible, per la manca del mot.

En una aplicació radical dels quatre criteris de Berque, seríem incapaços de diferenciar les visions montserratines dels humanistes del segle XVI i la visió actual, perquè el concepte de protopaisatge no implica un tipus de mirada, sinó una relació visual i necessària de tota societat amb el seu medi. En aquest sentit ens ha semblat més interessant la proposta d'Alain Roger i descriure aquest primer sentiment (incomplet fins al segle XIX) com un protopaisatge. Mancats del mot, perquè no és clar que l'ús de "pintura" pressuposés el mateix que més endavant voldrà dir el mot paisatge, la mediança d'aquells homes, molts d'ells vinculats a l'Església, era clarament protopaisatgística: hi havia estima i sentiments positius en la seva mirada cap a la muntanya. Idees com les del *contemptus mundi*, aquell menyspreu del món que feia innecessari, incompreensible i mal vist el paisatge, varen ser poc a poc superades. És simptomàtic que el geògraf Pere Gil fos el traductor del *Contemptus mundi*. En aquest ambient, la natura ecosimbòlica de Montserrat canviava poc a poc, malgrat seguir essent un mateix medi ambient. S'obria així la porta a la recerca científica i a la protecció de la serralada: l'acta de la visita del 3 de gener de 1801 establirà mesures per protegir el bosc de la muntanya i més tard (1817) s'insistirà sobre el mateix. La relació dialèctica entre representació i utilització del medi ambient queda ben clara en aquest cas. I és que, en el fons, no hi ha natura separada de la cultura; no hi ha món sense humans, i aquests esdevenen parts de l'ecumene a través de la seva mondeïtat. La nostra relació amb el món sempre és alhora immanent i transcendent; ens dirigim a ell i al més enllà. Actuem localment pensant globalment; trobem paradisos pertot.

El llenguatge que desconeix un sentiment, condemna els seus usuaris a ignorar part de la realitat. El sentiment del paisatge, en la cultura occidental, és molt modern; com la ciència, i no per casualitat, és una adquisició de la modernitat.

El sentiment que desconeix el fons del llenguatge, condemna les persones a no percebre de les coses més que les aparences més superficials. Parlar de la realitat és crear-la i els mots participen en la institucionalització de la realitat. Parlar en termes paisatgístics suposa una visió del món que es vol totalment immanent, on les coses són el que semblen ser. Parlar del medi ambient a través de conceptes presos dels textos bíblics obre els espais físics cap a dimensions incommensurables: els arbres, les roques, l'aigua adquireixen valors que anul·len l'espai i el temps i el fan transcendir la seva realitat primera. L'Edèn, el jardí de la felicitat preagrària, pot aparèixer darrera de qualsevol agulla montserratina. No hi ha cap raó per creure que aquest model sigui millor o pitjor (ni tan sols igual) que l'aplicació de l'estereotip alpí. El món és el que és, ell mateix, i el que hi veiem. El que hi veiem, allí: serveixi el pleonasme per recordar-nos l'essència repetitiva de l'experiència del món.

Sant Martí de Centelles, novembre de 1999

Bibliografia bàsica:

- Adroer i Tasis, Anna M.; Florensa i Asensio, M. Dolors: *Catàleg del Fons Cartogràfic de l'Institut Municipal d'Història (I). Mapes antics de Catalunya, Balears i València (segles XVI-XIX)*. Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1986.
- Agnew, J. A.; Duncan, J. S. (edt): *The power of place. Bringing together geographical and sociological imaginations*. Boston, Unwin Hyman, 1989.
- A[lbareda], A. M.: "Comentari al viatge a Montserrat de Geroni de Münzer". *Analecta Montserratensia*, vol. IV, anys 1920-1921. Abadia de Montserrat, 1922. Pàg. 279-291.
- Albareda, Anselm M.: *Història de Montserrat*. Barcelona, Publicacions Abadia de Montserrat, 1996.
- Altman, I., Rapoport, A. i Wohlwill, J. F. (edts): *Human behavior and environment. Advances in theory and research. Volume 4. Environment and culture*. New York, Plenum Press, 1980.
- Andreotti, Giuliana: "Aspects généraux du rapport entre paysage et religion". *Géographie et cultures*, 23. Automne 1997. Pàg. 77-88.
- Bachelard, Gaston: *La poétique del espacio*. Madrid, F. C. E., 1994.
- Barella i Miró, Albert: "Matadepera i Sant Llorenç del Munt a la cartografia antiga de Catalunya". *Treballs de la SCG*, 36. Desembre de 1993. Pàg. 11-24.
- Barella i Miró, Albert: "Una anàlisi dels mapes antics de petit i mitjà format de les terres catalanes dels segles XVI al XVIII". *Treballs de la SCG*, 45. Desembre de 1997. Pàg. 111-136.
- Barnes, Trevor J.; Duncan, James S.: *Writing worlds. Discourse, text and metaphor in the representation of landscape*. Londres i Nova York, Routledge, 1992.
- Berger, P. i Luckmann, T.: *La construcción social de la realidad*. Buenos Aires, Amorrortu, 1993.
- Bernbaum, Edwin: *Sacred mountains of the world*. Berkeley, Los Angeles, Londres, University of California Press, 1997.
- Berque, Augustin: *Médiance de milieux en paysages*. Montpellier, Réclus, 1990.
- Berque, Augustin: *Les raisons du paysage*. París, Editions Hazan, 1995.
- Berque, Augustin: "De paysage en outre-pays". *Le débat*, 65. Maig-juny de 1991. Pàg. 4-13.
- Berque, Augustin (dir): *Cinq propositions pour une théorie du paysage*. Seyssel, Éditions Champ Vallon, 1994.
- Broc, Numa: *Les montagnes vues par les géographes et les naturalistes de langue française au XVIII siècle. Contribution à l'histoire de la géographie*. París, Bibliothèque Nationale, 1969.
- Broc, Numa: *Regards sur la géographie française de la Renaissance à nos jours*. Perpinyà, Presses Universitaires de Perpignan, 1994. 2 Tomes.
- Bruguera, Maria-Mercè; Ducròs, Joan: *Montserrat. Rutes literàries*. Barcelona, Edicions de la Magrana, 1996.
- Buch i Parera, Josep: *El Cavall Bernat de Montserrat*. Barcelona, Club Excursionista de Gràcia, 1982.

- Bulbena Tusell, Antoni: *Primer assaig de bibliografia mont-serratina. Breu catàlech d'aquelles obres que directa o indirectament s'ocupen, ab alguna estensió, del Mont-serrat o de son històrich monestir*. Barcelona, La Creu del Montseny, 1900.
- Camporesi, Piero: *La casa dell'eternità. Un viaggio appassionante nell'Europa cristiana tra le rappresentazioni dell'inferno e i prodigi dell'ostia*. Milano, Garzanti Editori, 1987.
- Camps, Josep; Jubany, Angels: *La muntanya. Antologia de textos*. Barcelona, Edicions 62, 1991.
- Casassas, Anna M.; Montaner, M. Carme: *Cartografia de Catalunya. Catàleg general de la Cartoteca de Catalunya*. Barcelona, Institut Cartogràfic de Catalunya, 1992.
- Cent anys de paisatgisme català. Centenari de la mort de Lluís Rigalt, Ramon Martí Alsina i Joaquim Vayreda. Barcelona, Edt. AUSA, 1994.
- Clark, Kennet: *L'art du paysage*. París, Gérard Monfort Éditeur, 1994.
- Collell, Jaime: *La musa latina en Montserrat. Antología de poetas latinos de los siglos XVI y XVII que da á luz por vez primera con un estudio bibliográfico ...* Barcelona, Imp. de Subirana hermanos, 1893.
- Colomer, I. M.: "Montserrat en la cartografia". *Analecta Montserratensia*, vol. IX. Barcelona, 1962. Pàg. 161-186.
- Colomer Preses, Ignasi Ma.: *Els cent primers mapes del Principat de Catalunya. Segles XVI-XIX*. Barcelona, Rafael Dalmau, Editor, 1966.
- Colomer, [Ignasi Maria]: *Els mapes antics de les terres catalanes des del segle XI*. Granollers, Editorial Montblanch, 1967.
- Colomer i Preses, Mn. Ignasi M.: *Cartografia de Catalunya i dels Països Catalans amb un annex de mapes del Rosselló i del País Valencià*. Barcelona, Institut Cartogràfic de Catalunya, 1989.
- Coolidge, W. A. B.: *Josias Simler et les Origines de l'alpinisme jusqu'en 1600*. Grenoble, Editions Glénat, 1989.
- Cosgrove, Denis: *Social formation and symbolic landscape*. London-Sydney, Croom Helm, 1984.
- Cosgrove, Denis; Daniels, Stephen (edt.): *The iconography of landscape. Essays on the symbolic representation, design and use of past environments*. Cambridge, Cambridge University Press, 1988.
- Crosby, Alfred W.: *La medida de la realidad. La cuantificación y la sociedad occidental, 1250-1600*. Barcelona, Crítica, 1998.
- Dainville, François de: *Le langage des géographes. Thèmes, signes, couleurs des cartes anciennes. 1500-1800*. París, Edt. A. et J. Picard & Cie., 1964.
- Delumeau, Jean: *Une histoire du paradis. Le jardin des délices*. Mesnil-sur-l'Estrée, Edt. Fayard, 1992.
- Eliade, Mircea: *Lo sagrado y lo profano*. Colòmbia, Labor, 1994.
- "Enfer et Paradis. L'au-delà dans l'art et la littérature en Europe. Actes du colloque organisé par le Centre Européen d'Art et de Civilisation Médiévale et la Société des lettres, sciences et arts de l'Aveyron à Conques les 22 et 23 avril 1994". *Les cahiers de Conques*, 1. Rodez, mars 1995.
- De l'étranger à l'étrange ou la conjointure de la merveille (en hommage à Marguerite Romi et Paul Bancourt)*. Aix-en-Provence, Université de Provence, 1988. (Sénéfiance, 25).
- Fitter, Chris: *Poetry, space, landscape. Towards a new theory*. Cambridge, Cambridge University Press, 1995.

- Fontbona, Francesc: *El paisatge a Catalunya*. Barcelona, Edicions Destino, 1979.
- Fosca, François: *La montagne et les peintres*. París, La Bibliothèque des Arts, 1960.
- Francau, Bernard: *Hautes montagnes. Passion d'explorations*. París/Milà/Barcelone/Bonn, Masson, 1993.
- Galera, Montserrat (Coord): *Cartografia de Catalunya segles XVII-XVIII. Catàleg de la cartografia exposada per l'Institut Cartogràfic de Catalunya, a la Sala d'Exposicions del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, amb motiu del Symposium IMCOS, Barcelona, 3, 4 i 5 d'octubre de 1986*. Barcelona, ICC, 1986
- Galera, Montserrat; Vilà i Valentí, Joan: *Cartografia de Catalunya. Recull històric*. Barcelona, Fundació Enciclopedia Catalana, 1985. (Gran Geografia Comarcal de Catalunya, 19).
- García Mercadal, J.: *Viajes de extranjeros por España y Portugal*. Madrid, Aguilar SA de Ediciones, 1952. 3 toms.
- Garrote Pérez, Francisco: *Naturaleza y pensamiento en España en los siglos XVI y XVII*. Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca, 1981.
- Goff, Jacques Le: "Le désert-forêt dans l'occident médiéval". *Traverses*, 19. París, Centre G. Pompidou, juny de 1980. Pàg. 23-33.
- Gómez de la Serna, Gaspar: *Los viajeros de la Ilustración*. Madrid, Alianza Editorial, 1974.
- González Palencia, Angel: "Precedentes islámicos de la leyenda de Garín". *Al-Andalus. Revista de las escuelas de estudios árabes de Madrid y Granada*, 1 (1933). Pàg. 335-355.
- Gosman, Martin: "Medieval "mapping" of the world in text and image. Two ways of representing one vision". *Forum for modern languages studies*, vol. XXV, núm. 4. Octubre de 1989. Pàg. 370-380.
- Gourevich, A. J.: *La culture populaire au Moyen Age*. París, Aubier, 1992.
- Graf, Arturo: *Miti, leggende e superstizioni del Medio Evo*. New York, Burt Franklin, 1971 (Edició original 1892-93). 2 toms.
- Gurevic, Aaron Ja.: *Le categorie della cultura medievale*. Torí, Giulio Einaudi ed., 1983.
- Hirsch, E. i O'hanlon, M. (edts): *The anthropology of landscape. Perspectives on place and space*. Oxford, Clarendon Press, 1995.
- Husserl, E.: *Problemas fundamentales de la fenomenología*. Madrid, Alianza editorial, 1994.
- Iglésies, Josep: "Les terres igualadines en l'antiga cartografia de Catalunya". *Miscellanea aqualatensis*, [I]. Igualada, 1949. Pàg. 101-116.
- Images de la montagne. De l'artiste cartographe à l'ordinateur. Exposition organisée par la Bibliothèque Nationale avec le concours de l'Institut Géographique National. Catalogue et Essais*. París, Bibliothèque Nationale, 1984.
- Imaginaires de la haute montagne*. Grenoble, Centre Alpin et Rhodanien d'Ethnologie, 1987.
- Irving, R. L. G.: *La conquête de la montagne*. París, Payot, 1948.
- Joutard, Philippe: *L'invention du Mont Blanc*. París, Gallimard, 1996.
- Jouty, Sylvain: "Connaissance et symbolique de la montagne chez les érudits médiévaux". *Revue de géographie alpine*, 4. Grenoble, 1991. Pàg. 21-34.
- Kenny, Anthony: *Mountains. An anthology*. Cambridge, John Murray Publishers, 1991.

- La montagne et ses images. Du peintre d'Akrésilas à Thomas Cole*. París, Editions du CTHS, 1991.
- Le sentiment de la montagne*. Editions Glénat i Musée de Grenoble, 1998.
- Male, E.: *L'art religieux du XIII siècle en France*. París, Armand Colin, 1993.
- McDannell, Colleen; Lang, Bernhard: *Historia del cielo*. Madrid, Taurus, 1990.
- Medina, Jaume: *La poesia llatina de Montserrat en els segles XVI i XVII (El Còdex Brenach de l'arxiu episcopal de Vic)*. Barcelona, Curial Edicions Catalanes i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998.
- Moles, A. i Rohmer, E.: *Sicologia del espacio*. Madrid, Editorial Ricardo Aguilera, 1972.
- Molyneaux, Brian Leigh: *La tierra sagrada. Paisajes que reflejan el poder espiritual de la tierra*. Barcelona, Debate-Círculo de Lectores, 1996.
- Morris, Paul; Sawyer, Deborah (édit): *A walk in the Garden. Biblical, iconographical and literary images of Eden*. Sheffield, JOST Press, 1992 (Journal for the study of the Old Testament supplement series, 136).
- Neugaard, E. J.: *Motif-index of medieval Catalan folktales*. New York, Medieval and Renaissance texts and Studies, 1993.
- Nigra sum. Iconografia de Santa Maria de Montserrat*. Barcelona, Publicacions Abadia de Montserrat, 1995.
- Los paisajes del Prado*. Madrid, Edt. Nerea, 1993.
- Payré, Didier: *Mémoire de Nohedes. Légendes et tradition orale*. Aramon, Association gestionnaire de la Réserve naturelle de Nohedes, 1995.
- Paysage au pluriel. Pour une approche ethnologique des paysages*. París, Editions de la Maison des sciences de l'homme, 1995.
- Le paysage et la question du sublime*. Villeurebanne, Réunion des Musées nationaux i Association Rhône-Alpes des Conservateurs, 1997.
- Pons, Joseph-Sébastien: *La littérature catalane en Roussillon au XVIIe et au XVIIIe siècle. L'esprit provincial. Les Mystiques. Les Goïgs et le Théâtre Religieux*. Tolosa i París, E. Privat i H. Didier, 1929.
- Rabella, Josep Maria: "La visió de la cartografia al llarg de la història" in *Geografia General dels Països Catalans. Els Països Catalans: concepte y evolució*. Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1996. Vol. 7. Pàg. 78-97.
- Roger, Alain: *Nus et paysages. Essai sur la fonction de l'art*. París, Aubier, 1978.
- Roger, Alain: *Court traité du paysage*. París, Gallimard, 1997.
- Rubio Tovar, Joaquín: *Libros españoles de viajes medievales (Selección)*. Madrid, Taurus, 1986.
- Samivel: *Hommes, cimes et dieux. Les grandes mythologies de l'altitude et la légende dorée des montagnes à travers le monde*. París, Arthaud, 1984.
- Samivel: *Monastères de montagne*. París, Arthaud, 1986.
- Selecció de gravats de la Mare de Déu de Montserrat segles XVI al XIX*. Barcelona, Publicacions Abadia de Montserrat, 1981.
- Serrano, María del Mar: "Viajes y viajeros por la España del siglo XIX". *Geocrítica*, núm. 98. Barcelona, 1993.
- Serrano, María del Mar: *Las guías urbanas y los libros de viajes en la España del siglo XIX. Repertorio bibliográfico y análisis de su estructura y contenido*. Barcelona, Universitat de Barcelona, 1993.

- Teran, Manuel de: *Del mythos al logos*. Madrid, CSIC, instituto “Juan Sebastián Elcano”, 1987.
- Trabulse, Elías: *Ciencia y religión en el siglo XVII*. México, El Colegio de México, 1974.
- Trois siècles de cartographie dans les Pyrénées. Lourdes, Musée Pyrénéen, 1978.
- Tuan, Yi-fu: *Landscapes of fear*. Oxford, Basil Blackwell Pub., 1980.
- Turri, Eugenio: *Antropologia del paesaggio*. Milà, Edizioni di Comunità, 1974.
- Urteaga, Luís: *La tierra esquilmada. Las ideas ideas sobre la conservación de la naturaleza en la cultura española del siglo XVIII*. Barcelona, Ediciones del Serbal-CSIC, 1987.
- Vila, Marc-Aureli: *La geografia en la Crònica de Desclot*. Barcelona, Rafael Dalmau, edt, 1993.
- Vilallonga, Mariàngela: “La tradició dels tractats geogràfics humanístics a Catalunya”. *Annals de l’Institut d’Estudis Gironins*, vol. XXXI. Girona, 1990-1991. Pàg. 99-109.
- Vilallonga, Mariàngela: “La geografia a Catalunya a l’època del renaixement”. *Estudi General. Revista de la Facultat de Lletres de la Universitat de Girona*, 13. Girona, 1993. Pàg. 51-60.
- Zumthor, Paul: *La mesure du monde. Représentation de l’espace au Moyen Age*. Paris, Edc. du Seuil, 1993.

Obres de referència

-A la virgen Maria, dulcísima madre de Dios y de los hombres, reina de Montserrat, patrona de Cataluña, en el aniversario milenar de su prodigioso hallazgo. Tirada a part de *La Revista Popular*, Barcelona, 22 d'abril de 1880.

-Abadia de Montserrat: *Album de Montserrat amb text introductori a sis llengües*. 164 vistes. Igualada, N. Poncell, impressor, SD.

-Agusti, Fra Miquel: *Llibre dels secrets de agricultura casa rustica y pastoril. Recopilat del diversos autors, Antichs y Moderns, de llenguas Llatina, Italiana, y Francesa, en nostra vulgar llengua Catalana per ... Prior del Temple de la fidelissima Vila de Perpinya, de la Religio del Hospital de Sant Joan de Hierusalem: natural de la Vila de Banyoles Bisbat de Gerona*. Barcelona, Estampa de Esteve Liberòs, 1617.

-Aladern, Joseph: *Cartas andorranas. Impresions a la lleugera d'una excursió per les Valls d'Andorra*. Reus, Tip. de C. Ferrando, 1892.

-*Album de Barcelona y Montserrat. Colección de cien fototipias reproduciendo los Monumentos y puntos de vista más notables con un texto explicativo*. Barcelona, Parera y Ca., Editores, 1898.

-*Album meravella. Llibre de prodigis d'art i natura*. Barcelona, Editorial Ibèria, 1929 (?).

-*Album meravella. Llibre de prodigis d'art i natura*. Barcelona, Llibreria Catalonia, 1929.

-*Album pintoresco universal, adornado con exquisitas láminas intercaladas en el texto. Coleccion de artículos relativos a toda clase de ciencias y artes; parte recopilados de las obras europeas mas acreditadas, y parte originales escritos por los principales escritores españoles, como son: Don Pedro de Madrazo, Don Eugenio de Ochoa, Don Pedro Pidal, Don Patricio de la Escosura, Don Antonio Maria Segovia (el estudiante)*. Barcelona, Imp. de D. Francisco Oliva, editor, 1842. 2 vol.

-*Album universal. Contiene lo mejor, mas util é indispensable del saber humano, a saber (...)*. Madrid, Imp. de D. M. R, y Fonseca, 1849.

-Alfonso X, el Sabio: *Cantigas de santa María*. Madrid, Clásicos Castalia, 1986.

-Almera, Jaime: "Excursión al Montseny. Descripción física de sus faldas y cumbres; época de su levantamiento final". *Memorias de la Real Academia de Ciencias Naturales y Artes de Barcelona*. Barcelona, Imp. J. Jepús, 1876.

-Almera y Comas, Jaume: *Estudis geològichs sobre la constitució, origen, antigüetat y pervenir de la montnaya de Montserrat*. Vic, Imp. i Llib. de R. Anglada, 1880.

-Almera, Jaume: *Historia geológica de la Vall de Núria (Pirineus orientals)*. Barcelona, Estampa de la Llibrería Religiosa, 1896 (existeix una edició de 1882).

-Almera, Jaime: *Cosmogonía y geología ó sea exposicion del origen del sistema del universo considerado á la luz de la religion revelada y de los últimos adelantos científicos*. Barcelona, Librería religiosa, 1904 (segona edició).

-Alsius y Torrent, Pere: *Ensaig històrich sobre la vida de Banyolas*. Barcelona, Est. de L. Obradors y P. Sulé, 1872.

-Alvarez de Colmenar, Juan: *Les delices de l'Espagne & du Portugal, où on voit une description exacte des Antiquitez, des Provinces, des Montagnes, des Villes, des Rivieres, des Ports de Mer, des Forteresses, Eglises, Academies, Palais, Bains, &c. de la region, des moeurs des habitants, de leurs fêtes, & généralement de tout ce qu'il y a de plus remarquable. Le tout enrichi par de Cartes Geographiques, très-exactes & de figures en Taille-douce, dessinées sur les lieux mêmes*. Leide, Chez Pierre Vandera, 1715.

-Amat, Rafael d', Baró de Maldà: *Viatge a Maldà i anada a Montserrat*. Barcelona, Pub. Abadia de Montserrat, 1986.

- Amich, Juan: *Viage á Mataró con el Ferro-carril*. Barcelona, Imp. T. Gorchs, 1849.
- Amics de Montserrat: *Folklore montserratí. Tradicions-prodigis-llegendària*. Barcelona, Imp. Pulcra, 1971.
- Aparici, José: *Descripción geográfica de Cataluña*. Madrid, CSIC, 1946. Edició de Salvador Llobet, extreta d'*Hispania*, XXV.
- Argaiz, Gregorio de: *La perla de Cataluña, historia de nuestra señora de Monserrate*. Madrid, Imprenta de Andrés García de la Iglesia, 1677.
- Associació Catalanista d'Excursions Científiques: *Album pintoresch-monumental de Catalunya. Aplech de vistas dels més notables monuments i paisatjes d'aquesta terra acompanyadas de descripcions y noticias históricas y de guías pera que sían fácilmente visitats*. Barcelona, Comissió particular de Publicació, 1878.
- Associació Catalanista d'Excursions Científiques: *Album pintoresch-monumental de Catalunya*. Barcelona, ACEC, 1881. Petita edició, volum II, Montserat.
- Baedeker, Karl: *Espagne et Portugal. Manuel du voyageur*. Leipzig, Karl Baedeker, éditeur, 1920.
- Baedeker, Karl: *Le sud-ouest de la France. De la Loire a la frontière d'Espagne. Manuel du voyageur*. Leipzig, Karl Baedeker, éditeur, 1897.
- Balaguer, Víctor: *Las cuevas de Montserrat*. Barcelona, Salvador Manero Editor, SD.
- Balaguer, Víctor: *Montserrat. Su historia, sus tradiciones, sus alrededores*. Barcelona, Imp. d'A. Brusi, 1850.
- Balaguer, Víctor: *Guía de Montserrat y de sus cuevas*. Barcelona, Imp. Nueva, de Jaime Jepús y Ramon Villegas, 1857.
- Balaguer, Víctor: *Guía de Barcelona á Granollers por el Ferro-carril*. Barcelona, Imp. Nueva de J. Jepús y R. Villegas, 1857.
- Balaguer, Víctor: *Guía de Barcelona á Arenys de Mar por el ferro-carril*. Barcelona, Imp. Nueva de J. Jepús y R. Villegas, 1857.
- Balaguer, Víctor: *Lo trovador de Montserrat. Poesias catalanas*. Barcelona, Llib. Salvador Manero, 1864.
- Balaguer, Víctor: *El Monasterio de Piedra. Las leyendas de Montserrat. Las cuevas de Montserrat*. Madrid, Imp. y fundición de Manuel Tello, 1885.
- Beaulieu, Chevalier de: *Les plans, et profils des principales Villes, et lieux considerables de la Principauté de Catalogne. Avec la Carte générale, et les particulieres de chaque gouvernement*. París, SD, [circa 1707]. Reedició per Editorial Gustavo Gili, SA, 1981.
- Bertran Soler, Tomàs: *Itinerario descriptivo de Cataluña*. Barcelona, imprenta de Oliveres, 1847.
- Beuter, Pedro Anton: *Primera parte de la coronica general de toda España, y especialmente del Reyno de Valencia*. Valencia, en casa de Pedro Patricio Mey, 1604.
- Beuter, Pere Antoni: *Crònica*. València, Dip. Provincial de València i Institució Alfons el Magnànim, 1982. (edició original de 1538)
- Bofill, Artur: *Una excursió á Montserrat*. Barcelona, Estampa de J. Jepús, 1882. Separata de l'Anuari de l'AEC.
- Bofill, Artur: *Excursió als Pyreneus Centrals. Anada per Aragó, regrés per lo Noguera Ribagorzana*. Barcelona, Est. de Lluís Tasso y Serra, 1884.

-Bosch, Andreu: *Summari, index o epitome dels admirables, y notabilissims títols de honor de Catalunya, Rosselló, y Cerdaña...* Perpinyà, Pere Lacavalleria Estamper, 1628.

-Bosch y Cardellach, Antoni: "Idea del partido del Vallés donde está situada la villa de Sabadell que es la patria del Dr. Antonio Bosch". *Quaderns d'arxiu de la Fundació Bosch i Cardellach*, 15, segona sèrie. Volum V. Sabadell, 1967-1974.

-Bover, Sebastià: *Llibre de alguns particulars miracles que nostra senyora de Montserrat ha obrat ab sos devots, los quals son trets del llibre de miracles, estampat en Barcelona, de dita nostra Senyora, ab las cobblas, y oracio...* Girona, H. Palol, 1649.

-Bowles, Guillaume: *Introduction à l'histoire naturelle et à la géographie physique de l'Espagne*. París, Chez, L. Cellot & Jombert Fils, 1776.

-Brenach, Antoni: *Saxia poema heroic-descriptiu de la muntanya de Montserrat*. Monestir de Montserrat, 1927. L'original seria de 1555, segons Collell.

-[Burgos, Pere de]: *Libro de la historia y milagros hechos a invocacion de nuestra señora de Montserrat*. Barcelona, 1556. Primera edició de 1514.

-[Burgos, Pere de]: *Libro de la historia y milagros hechos a invocacion de nuestra Señora de Montserrat. Añadense en esta nueva impresion setenta y un milagros que se han señalado entre los infinitos que han sucedido desde la impresion de 1605, a la de aora*. Barcelona, Sebastian de Cormellas, 1627.

-Cadevall y Diars, Juan: *Plantas citadas en Montserrat de existencia dudosa*. Zaragoza, Mariano Escar, tipógrafo, 1904. (Memoria publicada en el *Boletín de la Sociedad Aragonesa de Ciencias Naturales*).

-Camòs, Narciso: *Jardín de María plantado en el principado de Cataluña. Enriquecido con muchas imagenes de esta Celestial Señora; que como Plantas Divinas descubrió en él milagrosamente el Cielo, y adornado con tanta muchedumbre de Templos, y Capillas dedicada à su Santissimo Nombre, que son entre todas mil treinta y tres*. Girona, 1772. Primera edició 1657.

-Campos, Juan de: *Descripcion general de la montaña de Montserrat, y descubrimiento de la Imagen de Nuestra Señora. Dedicada al Illmo. Señor Don Diego Escolano Obispo de Mallorca, del Consejo de su Magestad*. Mallorca, Imp. Vidua Piza, 1657.

-Canibell, Eudaldo (excursionista): *Montserrat. Album-Guia-plano-historia de la célebre montaña catalana. Colección de vistas unas dibujadas por excelentes artistas del país y otras grabadas directamente de fotografía. Texto histórico-descriptivo por ...* Barcelona, tipografía la Académica, 1898 (?).

-*Catálogo de libros, folletos, gozos y hojas populares, referentes al Monasterio de N^a S^a de Montserrat*. Barcelona, Lib. Angel Batlle, SD. [post. 1947]

-Carvajal, Andrés de: *Sombra de Maria Santissima en su nacimiento. Oracion panegirica a la milagrosissima imagen de Nuestra Señora de Montserrat de Cathaluña en la Dominica catorze de Pentecostes, dia de la Natividad de Maria Santissima, y en que se celebra la Invencion de su Imagen en esta montaña de Montserrat*. Barcelona, casa Juan Iolis, [1687].

-*Catálogo explicativo del panorama diorámico excursión a Montserrat. Une excursion panorama dioramique. Catalogue explicatif*. Barcelona, Imp. de L. Tasso, 1888.

-Centre Excursionista de Catalunya: *Excursions d'En Rafel d'Amat Cortada i Senjust per Catalunya i Rosselló en l'últim quart del segle XVIIIè*. Barcelona, Imp. l'Avenç, 1919.

-Cerdá, Ildefonso: *Teoría general de la urbanizacion, y aplicacion de sus principios y doctrinas á la reforma y ensanche de Barcelona*. Madrid, Imp. Española, 1867.

- Chantreau: *Lettres écrites de Barcelonne, a un zélateur de la liberté qui voyage en Allemagne*. París, Chez Buisson, 1793.
- Colección de vistas de Montserrat*. Barcelona, Tip. la Académica, 1897.
- Colomer, Ramón: "Topografía montserratense (El santuario en 1811)". *Revista montserratina*, 7. 8 juliol 1911. Pàg. 489-504.
- Comas Galibern, José: *Guía del viajero en España. Itinerario artístico y pintoresco por la Península Ibérica*. Barcelona, Imp. y lib. religiosa y científica del heredero de D. Pablo Riera, 1881.
- Comas y Turró, Sebastià: *Flora, benjamí de Maria, ó sia la heroína de Montserrat*. Lleyda, imp de Mariano Carrúez, 1868.
- Comedia nueva. El monstruo de Cataluña y peñas de Monserrate*. Fray Juan Guarín. Barcelona, J. F. Piferrer, SD.
- Compendio historial, o relacion breve del portentoso santuario y camara angelical de Nuestra Señora de Monserrate. Dirigido a los piadosos devotos afectos de aquellas Personas, que desean verle, y no se les proporciona la fortuna de conseguirlo*. Barcelona, Juan Jolis, impressor [1758].
- Compendio historial ó relacion breve y verídica del portentoso santuario, y camara angelical de Nuestra Señora de Monserrate. Dirigido a los piadosos devotos afectos de aquellas Personas, que desean verle, y no se les proporciona la fortuna de conseguirlo*. Barcelona, Manuel Texero, SD.
- Corbera, Estevan de: *Cataluña ilustrada contiene su descripcion en comun, y particular con las Poblaciones, Dominios, y Sucessos, desde el principio del Mundo asta que por el valor de su Nobleça fue libre de la Oppression Sarracena*. Napoles, Antonino Gramiñani, 1678.
- Cornet y Mas, Cayetano: *Tres dias en Montserrat. Guia histórico-descriptiva de todo cuanto contiene y encierra esta montaña*. Barcelona, Lib. Plus Ultra, 1863. 2a edició.
- Cornet i Mas, Gayetano: *Una excursión por Cataluña utilizando los viajes circulares en ferrocarril*. Barcelona, La Academia, 1888.
- Coroleu, José: *Barcelona y sus alrededores. Guia histórica, descriptiva y estadística del forastero*. Barcelona, Jaime Seix, editor, 1887.
- Coroleu, José: *Barcelone et ses environs. Guide historique, descriptif et statistique du voyageur*. Barcelone, Jacques Seix, éditeur, 1888.
- Corrons, Ignasi: *Joan Garí l'hermità de Montserrat*. Manresa, Imp. de Pau Roca, 1868.
- Criach, Francesc: *Montserrat. Desertació sobre geología, historia i art de la cèlebre muntanya*. Barcelona, Est. Tip. Catalonia, 1916.
- Crusellas, F. de P.: *Nueva historia del santuario y monasterio de nuestra Señora de Monserrat*. Barcelona, Tipografía católica, 1896.
- Cucurella, Columbano: *El Montserrat del espiritu*. Barcelona, SL, 1953.
- Cuní i Martorell, Miguel: *Excursión entomológica y botánica á la montaña de Montserrat en junio de 1878*. Barcelona, Imp. Catalana, 1879.
- Cuní y Martorell, Miquel: "Una excursió á Montserrat". BAEC, 112-117. Barcelona, 1888.
- D. R. M. y S.: *Noticia histórica del origen, fundacion, vivisitudes y actual estado del famoso santuario de Nuestra Señora de Montserrat en el principado de Cataluña*. Barcelona, imp. i librería de Pablo Riera, març de 1855.

- Despuig, Cristófol: *Los col-loquis de la insigne ciutat de Tortosa*. Barcelona, imp. de la Renaixensa, 1877.
- Diario del viage del Rey nuestro señor (dios le guarde) que executò para Gerona, y otras partes del Principado, aviendo salido de Barcelona à 8 de Enero de 1710*. Barcelona, Rafael Figueró, Impressor del Rey, 1710.
- El amigo del viajero en Montserrat. Obrita que el santuario ofrece á los que visitan la Santa Imágen, para que sin necesidad de consultar á nadie puedan saber cuanto les interese*. Barcelona, imprenta de los herederos de la V. Pla, 1865.
- El Cofrade de Montserrat. Manualito de noticias históricas y piadosos ejercicios para uso del devoto asociado a la antiquísima cofradía de este santuario*. Barcelona, tipografía católica, 1881.
- Eura, Fray Agustí: *Descripció de la montaña y santuari de Montserrat*. B de C. SD/Ms 3867.
- Exemplares acciones de devocion, y culto, en que se exercitò la Magestad de nuestro adorado Rey, y Señor Carlos Tercero (que Dios Guarde) los dias [que] se detuvo en el admirable Santuario de la Virgen Santissima de Monserrate*. Barcelona, Rafael Figueró, Impressor del Rey nuestro Señor, 1706.
- Farinelli, Arturo: "Poesía del Montserrat" in *Poesía del Montserrat y otros ensayos*. Barcelona, Bosch, Casa editorial, 1940. Pàg. 107-166.
- Farinello, Artur: *Guillem de Humboldt y lo Montserrat (1800)*. Barcelona Estab. Tipo. de Vives y Susany, 1898.
- Faura y Sans, M.: *El Tibidabo y Montserrat*. Madrid. Imp. V. Rico, 1926.
- Feliu y Codina, Josep: *Lo Bruch*. [Barcelona], La Renaixensa, 1880.
- Feliu de la Peña, Narciso: *Fenix de Cataluña. Compendio de sus antiguas grandezas y medio para renovarla*. Barcelona, 1683. (Publicat en 1975 per Editorial Base).
- Festes jubilaris 1031-1881-1931. I. Fonament històric*. Monestir de Montserrat, 1930.
- Florez, Henrique: *España sagrada. Tomo XXVIII. Contiene el estado antiguo de la Iglesia Ausonense, hoy Vique*. Madrid, imp. Antonio de Sancha, 1774.
- Font, Joan Pau: *La vida de Fra Joan Garin, y de la penitencia que va fer en la montanya de Montserrat, y de com fou trobada la sacratíssima imatge de María Santíssima que en dita montanya se venera*. Manresa, Estampa de Pau Roca, 1850.
- Font, Juan Pablo: *La vida de Fr. Juan Garin, y de la penitencia que hizo en la Montaña de Monserrate, y de la Fundacion de la Casa, y del aparecimiento de la Virgen Maria*. Barcelona, Imp. de los herederos de B. Giralt, SD.[segos catàleg BNM, Font publicà entre 1764-1766].
- Ford, Richard: *Manual para viajeros por Cataluña y lectores en casa*. Madrid, Ediciones Turner, 1983.
- Fors de Casamayor, Francisco de Paula: *La estrella del Monserrat. Impresiones y recuerdos de esta montaña y de su célebre monasterio, su descripción, su historia y sus tradiciones*. Madrid, librería de los sres. Viuda é hijos de D. J. Cuesta, 1867.
- Frígola, Vicente de: *Relacion de los pueblos de que consta el Principado de Cataluña*. Barcelona, Imp. de la viuda e Hijos de D. Antonio Brusi, 1824.
- García del Real, L.: *Montserrat. Guía Diamante. Metódica descripción de la montaña y del Monasterio; ilustrada con varias vistas en fotograbado. Guide Diamant. Description méthodique de la montagne et du Monastère, illustrée avec quelques photogravures*. Barcelona, Lib. de F. Puig, 1898.
- Gelee-Bertal, A.: *Guide à Barcelone*. Barcelona i París, Alphonse Piaget, éditeur, 1888.

- Gilabert, Francisco de: *Discursos sobre la calidad del Principado de Cataluña, inclinacion de sus habitadores, y su gobierno. Dirigido a diversos Mecenas*. Lleida, Luís Manescal, 1616.
- Gironella, Frederic: *Nova guia de Montserrat per a pelegrins i excursionistes. Cops d'ull a la "Muntanya Catalana"*. [Barcelona], SD, 1919.
- Grau; Solá: *Sucinta reseña del antiguo templo de Monserrate tal como existía antes del horroroso incendio que sufrió en 1811 con algunos apuntes de su fundación*. Barcelona, Imp. de F. Sanchez, 1853.
- Guia històric del pelegrí a Montserrat*. Estampa de l'abadia, 1920.
- Guia Historico-descriptiva de Montserrat*. Montserrat, [Abadia] 1921.
- Guia histórico-descriptiva del peregrino en Montserrat con dos planos en colores y gran número de grabados*. Barcelona, Imp. de F. Altés, 1909.
- Historia de la aparicion de Nuestra Señora de Montserrat, con los estraños y maravillosos sucesos del anacoreta Fr. Juan Garin*. Madrid, SD.
- Historia verdadera de la vida de Fr Juan Garin, y de la penitencia, que hiso en la montaña de Monserrate, con la fundacion de la Casa y el aparecimiento (sic) de la Virgen Maria*. Barcelona, Juan Centene, 1778.
- Humboldt, Guillermo de: *Cuatro ensayos sobre España y América*. Buenos Aires, Espasa-Calpe, 1951.
- Iglésies, Josep: *Pere Gil, S. I. (1551-1622) i la seva Geografia de Catalunya seguit de la transcripció del Llibre primer de la historia cathalana en la qual se tracta de Historia o descripció natural, ço es de cosas naturals de Cataluña segons el manuscrit de l'any 1600, inèdit, del Seminari de Barcelona*. Barcelona, Quaderns de Geografia, I, 1949.
- Iglésies, Josep: *Singularidades de la histoiira natural del Principado de Catalunya*. Barcelona, Fundació Josep Massot i Palmers, 1963.
- Inventio miraculosa de la sagrada Image de nostra Senyora de Nuria en Caralps. Ab los goigs a la fi, novament corregits y emendats*. Barcelona, casa de Sebastia y Jaume Mathevad, 1627.
- Iorba, Hieronymo de: *Descripcion de las excellencias de la muy insigne ciudad de Barcelona. Dirigida a los muy Illustres Señores Consejeros della, en el año de 1589. Van añadidas otras curiosidades en esta segunda impresion, con las proezas de los inclytos Condes de Barcelona, y una descripcion de la montaña de nuestra Señora de Monserrate*. Barcelona, Apud Hubertum Gotardum, 1589.
- Itinerari de la Montanya de Montserrat publicat per la Revista Montserratina*. Barcelona, Llib i Tipografia Catòlica, 1909.
- Laborde, Alexandre de: *Viatge pintoresc i històric. El Principat*. Barcelona, PAM, 1974.
- Llibre d'amorettes atribuït a un ermità de Montserrat del segle XIVè*. Montserrat, Monestir de Montserrat, 1930.
- Maison et Chambre Angeliqne de la Vierge Marie de Mon-Serrat située en Catalogne a Sept lieües et au Nord de Barcelone. Casa y Camara Angelical de la Virgen Maria de Montserrat la qual a todos los devotos que a ella se Incomiendan (sic), ella los Guarda y ayuda en todos los Peligros deste Mondo, y los que en ella confiaran no seran desconfiados, y dios les anmentara (sic) en todo bien*. París, Chez le Sr. de Fer dans l'Isle du Palais, 1705.
- Manescal, Honofre: *Sermo vulgarment anomenat del serenissim senyor Don Jaume segon, Iusticier, y pacific, Rey de Arago, y Compte de Barcelona, fill de Don Pedro lo Gran, y de Dona Costança sa muller. Predicat en la sancta iglesia de la insigne Ciutat de Barcelona a 4 de Novembre del any 1597*. Barcelona, Casa Sebastià Comellas, 1602
- Marca, Pere de: *Marca Hispànica (o País de la frontera hispànica). Versió catalana de Joaquim Icart*. Barcelona,

Llibreria Josep Sala i Badal, 1965.

-Marcillo, Manuel: *Crisi de Catalunya, hecha por las naciones extranjeras*. Barcelona, Imp de Mathevat, 1685.

-Marès, Francisco: *Historia y miracles de la Sagrada Imatge de Nostra Senyora de Nuria*. Barcelona, Estampa de Antoni Lacavalleria, 1700.

-Marinel-lo, Manuel: *Montserrat*. Barcelona, Librería Franciso Puig, 1927. (Biblioteca de Turismo de la Sociedad de Atracción de Forasteros, vol. X.).

-Martí y Cantó, Juan: *Més lírico de Maria o los cancioneros de Monserrat. Conforme se practica en la iglesia parroquial de los santos Justo y Pastor de Barcelona*. Barcelona, Imp. de José Gorgas, 1856.

-Martí y Cantó, Juan: *Historia de la imagen y santuario de Ntra. Sra. de Montserrat*. Barcelona, imp de Magriñá y Subirana, 1864.

-Martí y Cantó, Juan: *Modo de hacer con fruto una peregrinacion ó romería para visitar á nuestra señora de Montserrat en su célebre monasterio; precedido de una breve Reseña histórica de la veneranda Imagen y de su santuario, y completado con un itinerario, una nota exacta de los gastos mas precisos para realizar fácilmente esta romería, y de las indulgencias que pueden ganarse*. Barcelona, Imp de Federico Martí y Cantó, 1875.

-Martí y Cantó, Juan: *Historia de la imagen y santuario de Ntra Sra. de Montserrat y viaje pintoresco á sus cuevas subterráneas*. Barcelona, Juan Roca y Bros, 1877.

-Martí y Cantó, Juan: *Novenario consagrado a Ntra. Sra de Montserrat con un resumen histórico de la santa imagen venerada en las montañas de Montserrat, en Catalunya*. Barcelona, Juan Roca y Bros, 1883.

-Martí y Cantó, Juan: *El romero de Montserrat utilizando cuanto ve y admira en su peregrinacion, para dar gloria á Dios y honrar á su madre santísima*. Barcelona, Juan Roca y Bros, 1887.

-Martin, Manuel Josef: *Historia verdadera de la aparicion de nuestra Señora de Monserrate, y los condes de Barcelona, con los sucessos estraños y maravillosos de la Infanta Doña Riquilda, y el Ermitaño Fr. Juan Guarin. Sacada de muchos, y graves autores, como el Dr. Serra, Pujadas, Diago, Domenech, y otros Historiadores del Principado de Catalunya*. Córdoba, Imp. Rafael Garcia Rodriguez, SD.

-Montegut, Loüis: *Histoire de Notre-Dame du Mont-Serrat, avec la description de l'Abbaye, & des Hermitages*. Tolosa, Imp. de N. Caravone fils, 1739.

-“Montserrat”. *Revista ilustrada Jorba*, 70. Manresa, abril de 1915. Pàg. 121-125.

-*Montserrat*. Barcelona, Oliva de Vilanova, impressor, 1916 (?).

-*Montserrat. 32 fotografias de Audouard*. Barcelona, Hermenegildo Miralles, 1896 (?).

-“Montserrat. La montaña y el santuario.” *Barcelona. Boletín de la Sociedad de Atracción de Forasteros (Syndicat d'Iniciative)*. núm. XXIV. Barcelona, 1915. pàg. 18-58.

-*Montserrat á la vista. Album de fotografias de la célebre montaña. Con un resumen histórico, algunos itinerarios y otras indicaciones útiles al viajero*. Barcelona, Librería Española, SD.

-*Montserrat a María Inmaculada*. Número extraordinari de la revista *Montserrat*, núm. 48. Desembre de 1904.

-“Montserrat y su “teleférico”. El funicular aéreo a S. Jerónimo”. *Revista ilustrada Jorba*, 320. Manresa, Maig de 1936. Pàg. 367-368.

-*Montserrat*. SD. Quadern amb 25 fotografies

-Muntadas, Miguel: *Montserrat, su pasado, su presente y su porvenir. Historia compuesta en vista de los documentos*

existentes en el archivo del monasterio, por el abad el M. Iltre. Sr. D. Miguel Muntadas. Manresa, Imp. de Roca, 1871.

-Muntadas Rovira, Manuel: *Montserrat. Canço heròica*. Barcelona, 1925. Mecanuscrit dipositat a la BdC.

-Nadal y Ferrer, Joaquín M^a: *El Montserrat del ochocientos. De la "diligencia" al "cremallera"*. Visiones retrospectivas. Barcelona, Lib. Dalmau, 1944.

-Novena a la virgen Maria de Monserrate, en agradecido recuerdo de sus maravillosos portentos. La que dedican los devotos de la Pia Union del Santísimo Rosario, establecida en la Parroquial Iglesia de los Santos Martires Justo y Pastor. Barcelona, Francisco Generas [editor], [circa 1700].

-Olmo, Joseph Vicente del: *Nueva descripcion del Orbe de la tierra. En que se trata de todas sus partes interiores, y exteriores, y circulos de la esfera, y de la inteligencia, uso, y fabrica de los mapas, y tablas geographicas, assi universales, y generales, como particulares. Explicase sus diferencias, se corrigen los errores, y imperfecciones de las antiguas, y se añaden otras modernas. Con la fabrica, y uso del globo terrestre artificial, y de las cartas de navegar. Tocanse muchas, y varias curiosidades de philosophia natural, y de historia sagrada, y profana, con las noticias, y fundamentos de la chronologia, y origen, y principio de las mas principales eras, y epochas del mundo. Dedicada al Rey nuestro Señor D. Carlos segundo monarca de España*. Valencia, Joan Lorenzo Cabrera, 1681.

-Ortega, Francisco de: *Poema heroico[.] Historia del origen, antigüedad, e invencion de nuestra senora (sic) de Monserrate, y descripcion de su sagrada montana (sic), y heremitorio*. Sense cap dada. Conservat a la Biblioteca Nacional de Madrid, signatura R 5380.[Amberes (?), 1690 (?)]

-Ortiz de la Vega (dir): *El Mansueto ó las cuevas de Montserrat, leyenda histórica escrita por D. M. de L. bajo la direccion del inolvidable O. de la V. ó sea historia y descripcion de la mas admirable de nuestras montañas, de sus vastísimas entrañas ó cuevas, tan maravillosas como poco conocidas, y de la perla de los santuarios, envuelta en la relacion de una de las tradiciones patrias mas dignas de ser conservadas y fielmente transmitidas*. Barcelona, Imp. i Lib. Politécnica de Tomás Gorchs, 1860. 2a edició, de luxe.

-Osona, Arthur: *Guía-itineraria de las regions compresas desde Montserrat al Camp de Tarragona y desde la Segarra al Panadés ab la descripció de las concas dels rius Noya, Foix y Gayá dividida en 128 itineraris*. Barcelona, Est. de F. Altés, 1895. 2a edició corregida i ampliada.

-Ossó, Enrique de: *Tres florecillas a la virgen María de Montserrat*. Barcelona, Tip. Teresiana, 1892.

-P. S.: *Reseña histórica para un Album de vistas de Montserrat*. Barcelona (?), Imp. Henrich i Cia, 1896.

-Parassols y Pi, Pablo: *San Juan de las Abadesas y su mayor gloria el Santísimo Misterio, reseña histórica*. Vic, Imp. i Lib. de Soler hermanos, 1859.

-Parcerisas, F. J.; Piferrer, P.; Pi i Margall, F.: *Recuerdos y bellezas de España*. Barcelona, 1839.

-Parets, Miguel: *De los muchos sucesos dignos de memoria que han ocurrido en Barcelona y otros lugares de Cataluña. Crónica escrita por Miguel Parets entre los años de 1626 a 1660*. Madrid, Imp. y Fun. de Manuel Tello, 1893. (Memorial histórico español. Colección de documentos, opúsculos y antigüedades que publica la Real Academia de la Historia, 6 vol.)

-Pau, Jeroni: *Obres*. Barcelona, Curial, 1986. Edició a cura de Mariàngela Vilallonga. 2 Vols.

-Piferrer, Pau: *Records i belleses de Catalunya*. Barcelona, Barcino, 1931.

-Ponz, Antonio: *Viage de España, en que se da noticia de las cosas mas apreciables, y dignas de saberse, que hay en ella*. Madrid, Viuda de Ibarra e Hijos, Comp., 1788.

-Puig, Pablo: *Glorias del hijo por nacer en el monte de la madre, y glorias de la madre por ser monte preparado*

para el hijo. Oracion panegyrica, que en los solemnes festivos cultos con que alaban a Maria Santissima de Montserrate sus mas cordiales devotos el dia 8 de Setiembre de 1747, en su Capilla de Barcelona. Barcelona, Imp. Herederos de B. y M. A. Giralt, [1747].

-Pujades, Hieronym: *Coronica universal del Principat de Cathalunya*. Barcelona, casa H. Margarit, 1609.

-Pujades, Gerónimo: *Crónica universal del principado de Cataluña*. Barcelona, Imp. Jose Torner, 1829.

-*Recort de la romería que á Montserrat feu lo personal de la Fábrika de D. Manuel Marqués de Vilanova y Geltrú los días 13, 14 y 15 de Juny de 1902*. Barcelona, Imp. d'Henrich, 1902.

-Roca, Salvador: *Montserrat la muntanya-miracle*. Barcelona, Tallers Gràfics Rovira, 1929.

-Roca y Lavedra, Felipe [Pseudo. Pere Felip Monlau i Roca]: *El Amigo del forastero en Barcelona y sus cercanías*. Barcelona, Imp. de J. Rubió, 1831.

-Roca y Roca, J.: *Barcelona en la mano. Guía de Barcelona y sus alrededores*. Barcelona, E. López editor, 1895.

-Rogent, Elías: *Monasterio de Sant Llorens del Munt. Memoria descriptiva*. Barcelona, Asociación de Arquitectos de Cataluña, 1899 (?).

-Roger de Lluria, M.: *Impresions montserratines*. Lleida, Estampa Mariana, 1902.

-Roig y Jalpí, Juan Gaspar: *Epitome historico de la muy ilustre ciudad de Manresa*. Barcelona, Jaume Suriá, 1692.

-Romero, Lluís de: *De Barcelona a Montserrat a peu*. Barcelona, estampa y llibrería L'avenc, 1891.

-Sala y Ramon, Joaquin: *Obra científica de viajes*. Barcelona, Imp. y Lib. Politécnica de Tomás Gorchs, 1855. 4 vol.

-Salmeron, [Ignacio Alvarez de Toledo y Pellicer, comte de]: *Descripcion del sitio de Monserrate, aviendo subido el marquès de Salmeròn, à adorar su Santa Imagen, y pedirle la salud del Rey N. Señor (que Dios guarde.). Romance de Arte Mayor. Dedicado al excelentissimo Señor Duque de Alva, su Señor, por el dicho Marquès, con este Soneto*. [Saragossa (?), SD. 1696 (?)].

-Santos Alonso, Hilario: *Historia verdadera de la aparicion de nuestra Señora de Monserrate, y los condes de Barcelona, con los sucessos estraños y maravillosos de la Infanta Doña Riquilda, y el Emitaño Fr. Juan Guarin. Sacada de muchos, y graves autores, como el Dr. Serra, Pujadas, Diago, Domenech, y otros Historiadores del Principado de Cataluña*. València, Emp. de Agustin Laborda, 1772.

-Sardá y Salvany, Félix: *Montserrat. Noticias históricas de este célebre santuario*. Barcelona, Tipografía Católica, 1881.

-"Selecció de treballs sobre Sant Lloreç del Munt i Serra de l'Obac (1910-1936)". *Arxiu del Centre Excursionista de Terrassa*, I-III. Juliol de 1986.

-Serda, Nicolas: *Gloriosos triunfos de Maria en su especial proteccion de Cathaluña. Sermon panegyrico, en la solemne fiesta, que a su soberana Patrona la Virgen Santissima de Monserrat, consagrò la devocion de los Cathalanes, residentes en esta Corte, en la Iglesia del Real Hospital de la Corona de Aragon, el dia 30 de Octubre del corriente año 1746*. Madrid, SD, [1746].

-Serra y Postius, Pedro: *Siete maravillas raras, del principado de Cataluña. Dedicadas al apostol de la primitiva Iglesia; Moyses de la ley de Gracia; martir de los primeros de España; anacoreta del pais catalàn: el glorioso san Magin. con un breve extracto de su prodigiosa vida*. Barcelona, Pablo Campins, impressor, circa 1745.

-Serra y Postius, Pedro: *Epitome histórico, del portentoso Santuario, y Real Monasterio de Nuestra Señora de Monserrate. Ilustrado con los sucessos historicos mas memorables de los Principes sus Devotos, y Bienhechores*. Barcelona, Josep Giralt impressor i llebreter, 1742.

- Serra y Postius, Pedro: *Historia verdadera de la aparicion de Nuestra Señora de Monserrate, y los condes de Barcelona, con los sucesos estraños, y maravillosos de la Infanta Doña Riquilda, y el Ermitaño Fray Juan Guarin. Sacada de muchos, y graves Autores, como Pujadas, Diago, Domenech, y otros Historiadores del Principado de Cataluña*. Barcelona, Pablo Campins Impresor, SD.
- Serra i Postius, Pere: *Las siete Maravillas de Santos del Principado de Cataluña*. Manuscrit, AHCB, SD.
- Sis centes velles estampes de la Mare de Déu de Montserrat. Bilbao, Editorial la Gran Enciclopedia Vasca, 1994.
- Solà i Moreta, Fortià: *Pomell històric de Montserrat*. Barcelona, Foment de la Pietat Catalana, 1926. Amb ilustracions de J. Ribot i de J. G. Junceda.
- Tell Lafont, G. A.: *La salve a Montserrat*. Barcelona, Tipo. Massó i Casas, SD.
- Valverde y Alvarez, Emilio: *Plano y guía del viajero en Manresa, Montserrat, Tarrasa, Mataró y Vich ilustrada con planos y grabados (Guia práctica Valverde)*. Madrid, Imp. de Fernando Lao y domingo de Val, S.D.
- Verdaguer, Jacinto: *Cansons de Montserrat*. Barcelona, Llibreria y Tipografia Católica, 1885. 2a edició
- Vergés y Mirassó, Anton: *Sant Llorens del Munt: son passat, son present y son venider. Historia de aquell antiquíssim monestir, utilíssima als ques dedican al estudi de las antigüetats de Catalunya, y en especial als vehins de las mes importants poblacions del Vallés*. Barcelona, Estampa y Librería religiosa y científica, 1871.
- Vila, Anton: *Lo timbal del Bruch. Articles històrics-crítichs publicats en lo setmanari catòlich catalá La Veu del Montserrat*. Vic, Est. de R. Anglada, 1890.
- Viladevall, Antonio: "El Valle de Arán". *Razón y Fe*, vol. XVIII. Pàg. 492-506.
- Villardaga y Cañellas, Jacinto: *Historia de Berga y breves noticias de su comarca desde los tiempos primitivos hasta nuestros días*. Barcelona, Tipo-litografía de Luís Tasso, 1890.
- Villardaga y Cañellas, Jacinto: *Efemérides Bergadanas. Colección de todos los hechos acaecidos en Berga que han llegado a nuestra noticia desde los primitivos tiempos hasta nuestros días*. Manresa, Imp. de san José, 1919.
- Villardaga Pujol, José Maria: *La ciudad de Berga y sus alrededores. Guía del turista*. Barcelona, tipografía Barcelona, 1929.
- Villanueva, Jaime: *Viage literario a las iglesias de España*. València, Imp. Oliveres, 1821. Vol. VII, viage a la iglesia de Vique año 1806.
- Virués, Cristóbal de: *El Monserrate del capitán Cristóbal Virués*. Barcelona, Imp. de la V. é H. de J. Subirana, 1884. Segons Farinelli, 1588.
- Vistas de Montserrat*. Barcelona, Tip. la Académica, [1898 (?)].
- Yepes, Fray Antonio: *Crónica general de la orden de San Benito*. Madrid, Ediciones Atlas, 1959. 3 vol. Edició original de 1609.
- Zamora, F. de: *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. Barcelona, Curial, 1973.
- Zaragoza Pascual, Ernesto: "Actas de visita del monasterio de Montserrat". *Studia Monastica*, vol. 16. Fasc. 1. Abadía de Montserrat, 1974. Pàg. 325-449.
- [Zerkowitz]: *Cremallera de Montserrat. Funicular S. Juan*. Barcelona, Huecograbado Mumbrú, SD.

Diccionaris

-Aguadé Serra, Fabián: *Diccionario geográfico escolar de la provincia de Barcelona*. Barcelona, Librería religiosa, [el catàleg UAB el data en 1950 (?)]

-Aladern, Joseph: *Diccionari popular de la llengua catalana. Catalunya, Mallorca, Valencia, Andorra, Rosselló, Sardenya, Llenguadoc, etc.* Barcelona, Francisco Baxarias, editor, 1906.

-Alcover, Antoni M.: *Diccionari català-valència-balear*. Palma de Mallorca, Editorial Moll, 1968.

-Aldacan: *Nueva guía de Cataluña ó diccionario de todas las ciudades, villas y pueblos del Principado de Cataluña, con indicacion del número de habitantes de que constan: su distancia por horas de la cabeza de partido judicial, y provincia a que pertenecen*. Barcelona, estab. tipográfico de Sulé, Hermanos, 1876.

-Articles sobre el Principat de Catalunya, Andorra i zona de parla catalana del regne d'Aragó al "*Diccionari geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*" de Pascual Madoz. Barcelona, Curial, 1985. 2 vol.

-Boggs, R. S, Kasten, L, Keniston, H, Richardson, H. B.: *Tentative dictionary of medieval Spanish*. Chapel Hill, 1946.

-Capel, Horacio: "Los diccionarios geográficos de la Ilustración española". *Geocrítica*, núm. 31. Barcelona, 1981.

-Cejador y Frauca, Julio: *Vocabulario medieval castellano*. Madrid, Visor Libros, 1990.

-Corominas, J.; Pascual, J. A.: *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid, Gredos, 1984.

-Coromines, Joan: *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona, Curial edicions catalanes, 1980.

-Covarrubias, Sebastián de: *Tesoro de la Lengua Castellana o Española según la impresión de 1611, con las adiciones de Benito Remigio Noydens publicadas en la de 1674*. Barcelona, SA Horta, I. E., 1943. Edició original Madrid, 1611.

-D. y M.: *Diccionario catalan-castellano, redactado en vista de cuantos se han publicado hasta el día*. Barcelona, Agencia Médica Catalana, 1847.

-*Diccionari biogràfic*. Barcelona, Albertí editor, 1969. 4 vol.

-*Diccionari català-castellà-llatí-frances-italià. Per una societat de Catalans*. Barcelona, imp. Joseph Torner, 1839.

-*Diccionari de la Llengua Catalana ab la correspondencia castellana*. Barcelona, Salvat y comp., circa 1911.

-*Diccionari suplement de tots los diccionaris publicats fins ara de la llengua catalana. Compren gran número de termes de ciencias, arts y ofícis, com també frases, refrans, modisme, etc. no compresos en cap altre diccionari de la llengua redactar per una societat de literats cultivadors de la llengua catalana revistat en la part científica per D. Antoni C. Costa*. Barcelona, Biblioteca il lustrada dels germans Espasa, editors, 1868.

-*Diccionario de la lengua castellana compuesto por la Real Academia Española, reducido a un tomo para su mas fácil uso*. Madrid, Joaquin Ibarra, 1780.

-*Diccionario de la lengua castellana en que se explica el verdadero sentido de las voces, su naturaleza y calidad, con las frases o modos de hablar, los proverbios o refranes, y otras cosas convenientes al uso de la lengua, dedicado al Rey Nuestro Señor Don Phelipe V (que Dios guarde) a cuyas expensas se hace esta obra. Compuesto por la Real Academia Española*. Madrid, Imp. de la RAE, 1737.

- Diccionario de la lengua castellana por la Real Academia Española*. Madrid, Imp. Real, 1817. 5a edició.
- Diccionario enciclopèdico hispano-americano de literatura, ciencias y artes*. Barcelona, Montaner y Simón, editores, 1894.
- Diccionario geográfico universal, dedicado a la Reina Nuestra Señora, redactado de los mas recientes y acreditados diccionarios de Europa, particularmente españoles, franceses, ingleses y alemanes por una Sociedad de Literatos: S. B. M. F. C. L. D.* Barcelona imp. de José Torner, 1832.
- Diccionario geográfico universal pintoresco de las cinco partes del mundo, precedido de algunas nociones de geografía. Redactado en vista de los mas recientes y acreditados diccionarios y de las mejores obras geográficas que se han publicado con mas de 300 viñetas que representan los pueblos, monumentos y objetos mas notables de cada pais*. Barcelona, Imp. de la Viuda de Mayol, 1845.
- Diccionario manual ó vocabulario completo mallorquin-castellano por unos amigos*. Palma, Imp. de la v. de Villalonga, 1859.
- Diccionario castellano. Dictionaire François. Dictionari catala*. Barcelona, Antoni Lacavalleria, 1647.
- Fabra, Pompeu: *Diccionari general de la llengua catalana*. Barcelona, A. López Llausàs, editor, 1968.
- Fiter, Joseph: *Enciclopedia moderna catalana*. Barcelona, Joseph Gallach, editor [circa 1913]. 5 vol.
- Lacavalleria et Dulach, Ioanne: *Gazophylacium catalano-latinum, dictiones phrasibus illustratas, ordine literario comprehendens, CVI subjicitur irregularium verborum elenchus*. Barcelona, apud Antoniu Lacavalleria, 1696.
- Madoz, Pascual: *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*. Madrid, 1845.
- Mellado, Francisco de Paula et alii: *Diccionario universal de historia y de geografía*. Madrid, Est. Tip. de F. de P. Mellado, 1848.
- Miñano, Sebastián de: *Diccionario geográfico-estadístico de España y Portugal, dedicado al Rey nuestro señor*. Madrid, Imp de Pierart-peralta, 1827.
- Montpalau, Antonio: *Diccionario geografico universal, que comprehende la descripcion de las quatro grandes partes del mundo; y de las Naciones, Imperios, Reynos, Repúblicas, u otros Estados, Provincias, Territorios. Ciudades, Villas y Lugares memorables, Lagos, Rios, Desiertos, Montañas, Volcanes, Mares, Puertos, Golfos, Islas, Penínsulas, Istmos, Bancos, Cabos, &c. que se encuentran en el Globo terráqueo*. Madrid, Oficina de D. Miquel Escribano, 1783.
- Muñoz y Romero, Tomás: *Diccionario bibliográfico-histórico de los antiguos reinos, provincias, ciudades, villas, iglesias y santuarios de España*. Madrid, imp. de M. Rivadeneyra, 1858.
- Riera y Sans, Pablo (dir): *Diccionario geográfico, estadístico, histórico, biográfico, postal, municipal, militar, marítimo y eclesiástico de España y sus posesiones de Ultramar*. Barcelona, Imp. i lib. religiosa y científica del heredero de D. Pablo Riera, 1885.
- Serrano, Nicolás María (dir): *Diccionario universal de la lengua castellana, ciencias y artes. Enciclopedia de los conocimientos humanos*. Madrid, Astort hermanos, editores, 1881.
- Terrenos y Pando, Esteban de: *Diccionario castellano con las voces de las ciencias y artes y sus correspondientes en las tres lenguas francesa, latina é italiana*. Madrid, Imp. de la v. de Ibarra, 1788.
- Torra, Petro: *Dictionarium seu thesaurus catalano-latinus, verborum, ac phrasium*. Barcelona, Officina Typographica Raphaelis Figueró, [circa 1700].

-Vidal y Tusell, Lorenzo: *Diccionario geográfico-estadístico de la provincia de Barcelona ó sea, descripción de todas sus ciudades, villas, lugares, aldeas y caseríos*. Barcelona, Imp. Damián Vilarnau, 1877.

-Yañez, Agustín: *Dios y sus obras. Diccionario pintoresco de historia natural y de agricultura, redactado en vista del francés Guérin y de las obras de Buffon, Lacépède, Cuvier, etc. Etc.* Barcelona, Imp. de J. Verdager, 1842.

Manuscripts

-Borsano, Ambrosio: *Discurso general hecho por el Mre. de Campo D... en que describe toda la carta Topografica del Principado de Cattaluña, Condados de Rosello y Cerdaña, con la qualidad de los Terrenos, Rios, Ciudades y Plazas en elparaje donde se allan situadas, como también describe los Terrenos donse se puede en ocasion camppear y aquartelar el Exercito.* Manuscrit 2371, darreries S. XVII. BdC.

-Cathaluña Numerada, en sos termes, en sas casas, y personas. Any 1719. Manuscrit, AHCB, 1719.

-Charre, Jean-Pierre; Mesclon, Claude: *La géo-iconographie des montagnes. Les Alpes.* Grenoble, GRAVIT, 1989 (document consultable a l'Institut de Géographie Alpine de Grenoble).

-Comte, Francesc: *Il·lustracions dels comtats de Rossello, Çerdaña y Conflent.* Manuscrit BNM. Ms. 615. Datat 1620. Ha estat publicat en forma de llibre.

-Cornide, José: *Descripción física, civil y militar de los Montes Pyreneos por Don Josef Cornide. Año de 1794.* Manuscrit Real Academia de la Historia (Madrid). Ms. 9/5659.

-Corregimiento de Barcelona. Manuscrit AHCB. Posterior a 1716.

-Corregimiento de Gerona. Manuscrit BNM, Ms 8331 [S. XVIII].

-Corregimiento de Mataro. Manuscrit BNM, Ms 6840 [S. XVIII].

-Cultura de Jardins per governar perfectament las Flors, Arbres y Plantas per la Constellació de Barcelona. Dedicat á la Diosa Flora. Manuscrit AHCB, datat l'any 1703.

-Descripción del Condado de Conflent. Madrid 24... Dos fulls en fol., lletra del segle XVII (?).

-Descripcion del Corregimiento de Tarragona. Manuscrit BNM, 6839. [Segle XVIII].

-Descripcion de los Condados de Rossellon y Cerdaña in *Sucesos del año 1637.* Manuscrit BNM, 2368. Pàg. 19 i seg.

-Description dela tierra y condado de Cerdaña. Manuscrit 184. BdC. [1603].

-Eura, Fray Agustí: *Descripció de la montaña y santuari de Montserrat.* BdC, sense dades/Ms. 3867 Bdc.

-*Historia general de drogues que tracta de Plantes, Animals, y Minerals; obra enriquida ab mes de quatre centas Figuras dibuxadas en buril, y tretas perfectament de sos Originals naturals; ab un discurs, tambe, que explica llurs differents Noms, lo Pais de ahont ellas venen, la manera de coneixer las verdaderas ab las falsificadas, y llurs propietats, ahont tambe se descobra lo error dels Antichs y dels Moderns; tot de gran utilitat per lo be publich. Mori en Paris essent natural de alli mateix, de edat de 35 anys. Per los Señor Pere Pomet, Frances, Marchand Especier y Droguer. A Paris M. DC. XCIV.* Manuscrit AHCB, SD.

-*Itinerario de la Provincia de Cataluña. Adornado con varias Carreras que contiene el itinerario, y se hallan marcados los límites de dicha Provincia; por Barcelona, Tarragona, Lérida, y Gerona.* Manuscrit, AHCB, 1826. A la primera pàgina diu "Soy de Juan Pugibet".

-*Itinerario y descripcion topografica, historica y militar de la ruta de Barcelona a Gerona, verificada en los dias 7, 8 y 9 de julio de 1815. Por D. Andres Senjaume Subteniente de la Compañia de Guias del Exto de Observacion de los Pirineos Orientales.* Manuscrit, AHCB, 1815.

-*Libro de los Corregimientos de Barcelona y Tarragona.* Manuscrit, AHCB, SD.

- Manresa*. Manuscrit, Arxiu Històric de la Ciutat de Manresa. Datat en 1775.
- Miró, Ignacio Ramon: *El niño manresano. Guia del viajero en su patria*. Manuscrit Arxiu Històric Ciutat Manresa. [circa 1850-60].
- Miscelània de caràcter històric. Geografia universal*. Ms. 157 BdC.
- Noticias que desea adquirir la Real Academia de la Històira para formar el diccionario geográfico-histórico del Reyno de Aragon*. Full solt, ACA, Ms. 150.
- Pusalgas y Guerris, Ignacio: *Memoria sobre el actual estado de la agricultura y de la botánica; y proyectos de su plan de enseñanza para ambas á dos ciencias en nuestra España, mayormente en la provincia catalana*. Manuscrit AHCB. Barcelona, 14 de junio de 1842.
- Pons y Fuster, Lluís G.: *Recorts de Manresa*. Manuscrit, Arxiu Històric de la Ciutat de Manresa, 1840.
- Pusalgas y Guerris, Ignacio: *Proyecto de un plan de enseñanza para las escuelas de Agricultura teórico-práctica y Botánica de España, y mayormente de Cataluña. Dedicado á la M. I. Junta de Comercio de Barcelona con fecha 11 diciembre de 1841*. Manuscrit AHCB, 1841.
- Serra i Postius, Pere: *Las siete Maravillas de Santos del Principado de Cataluña*. Manuscrit, AHCB, SD.
- Territorio de las montañas septentrionales de Aragon: Estado antiguo y actual de su agricultura. Causas de su decadencia*. Manuscrit ACA, 150.

Biblioteques consultades:

- Arxiu de la Corona d'Aragó.
- Arxiu Històric d'Osona.
- Arxiu Històric de la ciutat de Manresa.
- Arxiu Històric de Granollers.
- Arxiu Històric de Terrassa.
- Arxiu Històric de la Ciutat (ca l'Ardiaca, Barcelona).

- Biblioteca Episcopal de Vic.
- Biblioteca de Catalunya.
- Biblioteques de la Universitat Autònoma de Barcelona.
- Biblioteques de la Universitat de Barcelona.
- Biblioteca de la Universitat de Girona (Barri Vell).
- Biblioteca de la Universitat de Tolosa.
- Biblioteca de la Universitat de Perpinyà.
- Biblioteca de la Real Academia de la Historia (Madrid).
- Biblioteca de l'Institut de Géographie Alpine (Grenoble).
- Biblioteca Nacional de Madrid.
- Bibliothèque Nationale de Paris (Richelieu).
- Bibliothèque Nationale de Paris (Tolbiac).
- Biblioteca de la Universidad Complutense (Madrid).
- Biblioteca del Monestir de Montserrat.
- Biblioteca Pública Arús (Barcelona).
- Biblioteca del Centre Excursionista de Catalunya (Barcelona).
- Biblioteca Central de Terrassa.
- Biblioteca Lambert Mata de Ripoll.
- Biblioteca Popular de Girona.
- Biblioteca Can Pedrals (Granollers).
- Biblioteca de Perpinyà.
- Biblioteca Fundació Caixa de Sabadell.
- Biblioteca particular Josep Domènech (Terrassa).

- Hemeroteca Josep Móra (Granollers).

Il·lustracions
